

206

Vak 101

V

Wkt -

VAK 101

206.

40
15
C

AARDRIJKSKUNDE

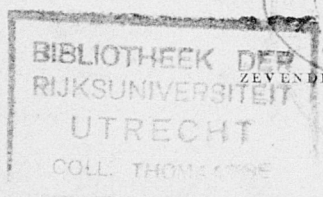
VOOR DE VOLKSSCHOOL,

DOOR

P. R. BOS,

LEERBAAR AAN DE RIJKS HOOGERBURGERSCHOOL TE GRONINGEN.

MET HOUTSNEEFIGUREN.

Len gezien op het Nederlandsche strand.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1888.

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

2200 9793

.....

Stoomdrukkerij van J. B. Wolters.

.....

BERICHT.

Dit boekje tracht te voorzien in de behoefte van die vele scholen, waar de kennis van Nederland hoofdzaak moet blijven en die van de overige deelen der aardoppervlakte zich tot een minimum moet bepalen. Zonder dat dit minimum uit eene dorre lijst van namen en getallen bestaat, is het kenmerkende van ieder land en ieder werelddeel in groote trekken aangegeven. Aan onze overzeesche bezittingen is natuurlijk eene betrekkelijk groote ruimte afgestaan. Er is naar gestreefd, den leerling het werk zoo weinig mogelijk uit handen te nemen, doch hem, waar het kan, zelf te laten zoeken en denken. Natuurlijk moet aan 't gebruik van dit boekje voorafgaan eene beschouwing van de woonplaats en hare omgeving.

Het zal mij aangenaam zijn de opmerkingen te mogen vernemen van hen, die dit boekje bij hun onderwijs gebruiken.

April '78

P. R. BOS.

een gezicht op het Nederlandsche strand.

BERICHT VOOR DEN ZEVENDE DRUK.

Deze zevende druk is opnieuw nagezien en alleen op enkele plaatsen, waar het mij noodig voorkwam, gewijzigd. De eenige verandering, die genoemd behoort te worden, betreft Nederland. Van iedere provincie is n.l. eene beknopte beschrijving opgenomen, iets wat mij en, naar ik verneem, velen met mij, wenschelijk is voorgekomen. Een plaatje, voorstellende een gezicht op het Nederlandsche strand, en een, dat een denkbeeld zoekt te geven van eene Droogmakerij, zullen waarschijnlijk niet onwelkom zijn.

April. '88.

B O S.

I. N E D E R L A N D.

DE OMTREK.

§ 1. *Ligging.* Onze woonplaats maakt een deel uit van onze gemeente; deze is een stuk van onze provincie, en onze provincie is een gedeelte van ons vaderland, Nederland.

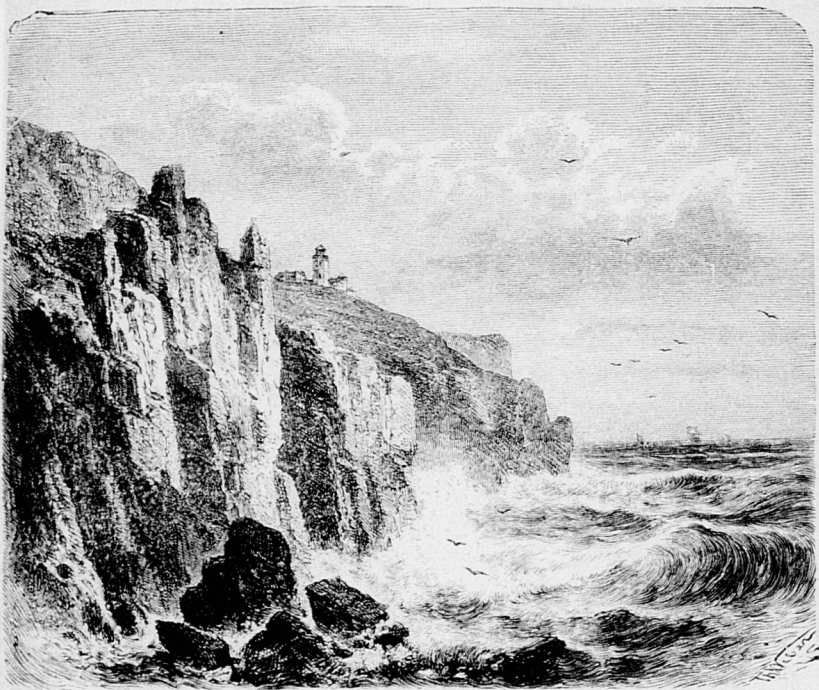
Zoals de naam reeds aanduidt, ligt Nederland laag. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen dat hier eene rivier en wel eene belangrijke rivier naar toe stroomt, dat de Rijn dit hoekje van Europa, ons werelddeel, weet te vinden en er met breede mondingen in zee stroomt. Daardoor en door de vele breede inhammen, die de zee gemakkelijk in het lage land kon maken, toen het nog niet door dijken werd beschermd, is de kust van ons vaderland, die over 't geheel anders weinig bochten vertoont, op sommige plaatsen vrij onregelmatig.

Niet overal zijn dijken noodig om de zee tegen te houden. Laten we maar eens eene reis langs onze kusten maken. We beginnen in het zuidwesten (ZW.) en zullen eindigen in het noordoosten (NO.); want aan de west- en de noordzijde, — zoo leert ons de kaart, — grenst Nederland aan de Noord-zee, terwijl aan de oost- en zuidzijde landgrenzen zijn.

§ 2. *Kustreis.* In 't ZW. van ons land (in Zeeuwsch Vlaanderen) zien we duinen langs de kust, die naar 't ZW. zich langs België's kust voortzetten, doch naar 't N. door den breeden mond der Hont of Wester-Schelde worden afgebroken. Ten N. van dit water beginnen ze weer op Walcheren; op het westelijke deel van dit eiland worden ze echter vervangen door den hoogen, breeden Westkappelschen dijk. Gelukkig voor de beurzen der Nederlanders, dat al gauw weer de duinen de rol van beschermers tegen de

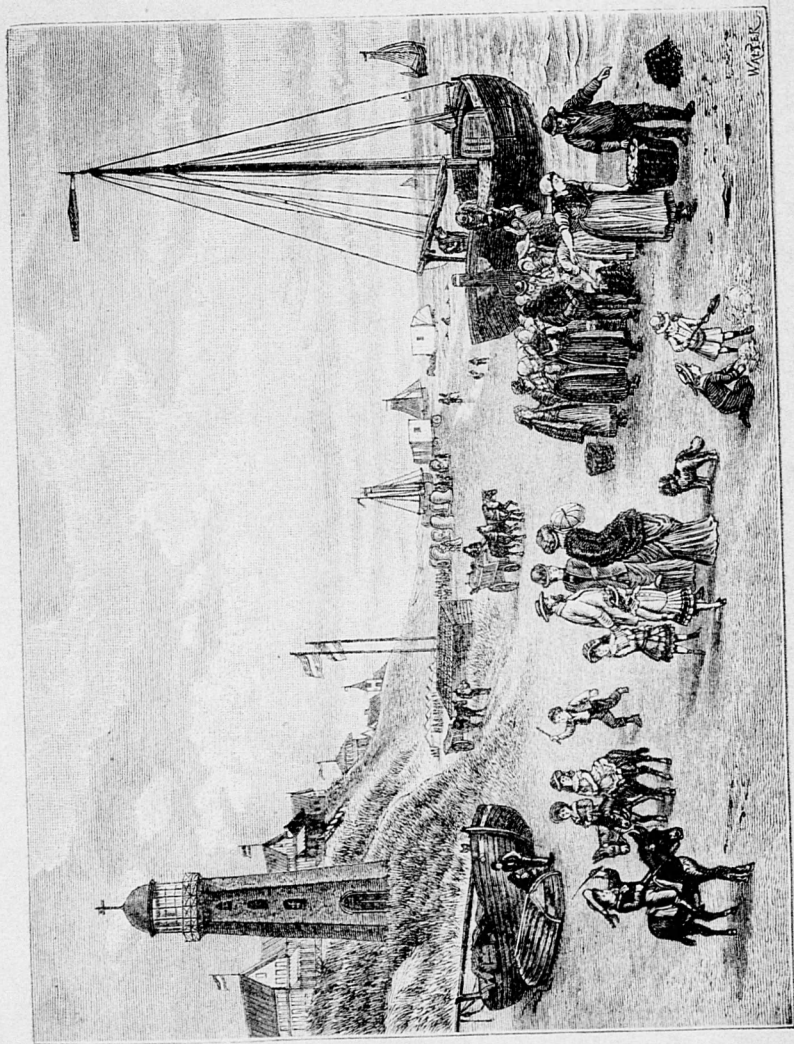
een gezicht op het Nederlandsche strand.

zee op zich nemen. De breede Ooster-Schelde voorbijvarende, waarin evenals in onze groote riviermonden en zeearmen zandbanken liggen, die gevaarlijk voor de schippers zijn, en vele tonnen, bakens en vuurtorens hebben noodig gemaakt, komen we bij Schouwen, dat evenals Goeree en Voorne

Eene steile kust.

aan de westzijde met duinen bezet is. Tusschen Schouwen en Goeree hebben we het Brouwershavensche Gat, tusschen Goeree en Voorne het Goereesche Gat en tusschen Voorne en den Hoek van Holland den Mond van de Maas. Met den Hoek van Holland begint de westkust van Holland, die ons een duidelijk voorbeeld geeft van het tegengestelde van eene ingesneden of ontwikkelde kust, n.l. van eene gesloten kust. Hollands

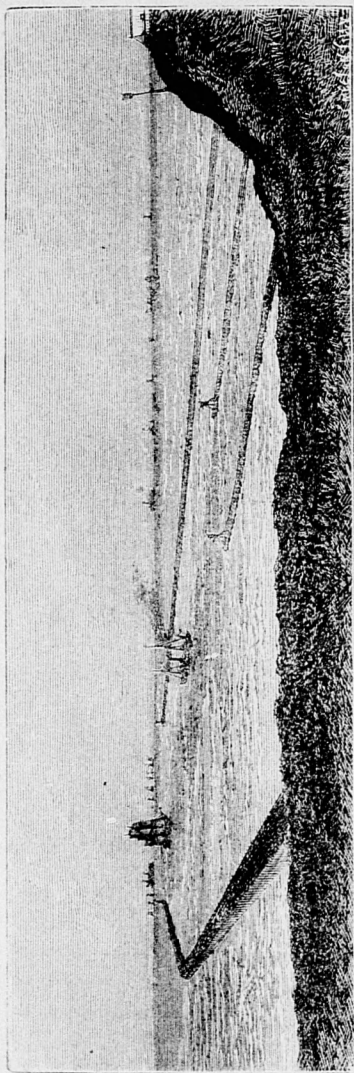

Een gezicht op het Nederlandsche strand.

westkust is ook het tegengestelde van eene steile rotsachtige kust, n.l. eene lage, vlakke kust. Door de zachte glooiing van den bodem is de zee langs Hollands westkust overal ondiep. Bij hoogwater nadert de zee den voet der duinen veel meer dan bij laagwater. Het bij eb droog- en bij vloed onderloopende gedeelte heet strand. Het Nederlandsche strand is zandig. Groote schepen kunnen deze kust niet naderen; wel kunnen dit visschersschepen, die bij eb op het strand blijven zitten en bij vloed weer losraken. Vandaar dat op Hollands westkust geen groote handelssteden, maar visschersdorpen liggen. Bij eenige van deze heeft zich in lateren tijd eene nieuwe plaats, uit hôtels en villa's bestaande, eene badplaats, ontwikkeld. Zoo is het b.v. met Scheveningen, Zandvoort, Wijk-aan-Zee, Domburg, Schiermonnikoog.

Op drie plaatsen wordt de kustlijn en worden dus ook de duinen afgebroken, waar n.l. het Kanaal van Rotterdam of de Nieuwe Waterweg (langs Maassluis), het Kanaal van Katwijk (Oude Rijn) en het Noordzee-Kanaal (bij IJmuiden) zich in zee ontlasten. Verder noordwaarts, tusschen Kamp en Petten, is eene gaping in de duinen, die men heeft moeten aanvullen door de kostbare Hondsbossche Zeewering. Bij het Marsdiep eindigt het vastland en worden tevens de duinen afgebroken, die zich in een' boog op de eilanden Texel, Vlieland, Terschelling, Ameland, Schiermonnikoog en Rottum of Rottumeroog en verder oostwaarts op de tot Duitschland behoorende Oostfriesche eilanden voortzetten. Al deze eilanden zijn Wadden-Eilanden. Zij vormen de hoogste deelen van de Wadden, d. z. ondiepe, slijkerige deelen der zee, die bij laag water ten deele droogloopen. Door de Wadden loopen geulen, die door stroomend water worden opgehouden, en waarlangs, tusschen tonnen door, de schepen hun' weg moeten vinden. Tusschen deze Wadden-Eilanden door heeft het water der Zuiderzee en van het Waddengebied gemeenschap met de Noordzee door gaten. Van deze gaten zijn het Marsdiep, het Vlie, het Friesche Gat en de Wester-Eems het best bevaarbaar.

De Wadden-Eilanden zijn door de zee van 't vastland gescheurd, en toen deze overstromingen plaats hadden, werden er groote en kleine inhammen gevormd, als de Dollart, de Lauwerszee en de Zuiderzee. De inham het IJ is drooggemaakt. Tegenwoordig is het Noordzeekanaal met de Haven van IJmuiden de kortste gemeenschapsweg van Amsterdam naar zee.

Monding van het Noordzeekanaal en de Haven van IJmuiden.

Het bijgaande plaatje geeft een gezicht van de duinen af op de groote steenen havenhoofden, die de buitenhaven van IJmuiden insluiten. Op de uiteinden daarvan zijn havenlichten geplaatst, evenals op de uiteinden der kleine havendammen, die eene geul insluiten, welke de verbinding vormt tusschen de haven en het kanaal. De kleine havendammen zijn 480, de groote 1530 M. lang. De invaartwijdte tusschen de groote hoofden bedraagt 260 M. De Haven van IJmuiden beslaat eene oppervlakte van ongeveer 55 HA. Op de duinen staan twee vuurtorens, die zóó zijn geplaatst, dat een schip, 't welk de haven wil binnenloopen, zijne koers zoodanig moet nemen, dat de beide lichten elkaar bedekken.

De duinen zijn heuvels en heuvelrijen, die door den wind op het droge zijn opgewaaid. 't Zijn opgewaaid zandbanken. De zee en de wind hebben dus samengewerkt om de duinen te doen ontstaan.

De kusten der Zuiderzee, de westen en de noordkusten van Friesland en de kust van Groningen moeten bijna overal door dijken worden beschermd. Op slechts enkele plaatsen maakt de vaste, hoogere kust hier dijken onnoodig. Dat is namelijk, waar in Gaasterland de Friesche kust boogsgewijze vooruitsteekt, de landpunt

bij Vollenhove; in Gelderland de Veluwe-kust, en in Noord-Holland de kust

Eene golf.

van het Gcoiland. Behalvelangs de zee moesten de Nederlanders ook langs vele binnenwateren dijken opwerpen. Alleen het onderhoud der dijken kost jaarlijks ongeveer 6 miljoen gulden.

De Zuiderzee is ten opzichte van ons land eene binnenzee, ten opzichte van ons werelddeel slechts eene golf en op eene wereldkaart is zij hoogstens als in ham zichtbaar. Was de landpunt bij Vollenhove, welke reeds hooger is dan die van Reide in de provincie Groningen, nog hooger en rotsachtig, dan zouden wij ze kaap noemen. Het water tusschen het schier-eiland, waarop

Hoorn, Enkhuizen en Medemblik liggen (Drechterland) en Stavoren is eene straat.

§ 3. *Eilanden.* Een land als het onze, waar de rivieren veel slib aanvoeren en de zee herhaaldelijk stukken afscheurde, moet wel vele eilanden

hebben. We kunnen ze in drie groepen samenvatten.

1. de delta-eilanden met kleigrond, nl. de Zeeuwsche en de Zuidhollandsche Eilanden, alsmede het Kamper-eiland.
2. de Zuiderzee-Eilanden.
3. de Waddeneilanden met hoofdzakelijk zandgrond.

Zoek de eilanden, die tot deze drie groepen behooren, op de kaart.

DE BODEM.

§ 4. *Hoogte.*

't Is reeds door ons opgemerkt, dat Nederland laag ligt;

de kaart leert ons, dat er wel heuvels, maar geen groote oneffenheden in den

Eene straat en eene kaap.

bodem, geen gebergten zijn. De kaart leert ons dus, dat Nederland niet alleen een lagen, maar ook een vrij vlakken bodem heeft, dat ons land een deel uitmaakt van eene laagvlakte. We noemen die met een zeer gepasten naam de Benedenrijnsche Laagvlakte.

Dat de Nederlandsche bodem echter niet overal even hoog is, doch naar 't W. afhelt, leert de kaart ons ook. Zien we slechts in welke richting de groote rivieren stroomen. Dat we zoo vaak van bescherming tegen de zee spraken, doet ons reeds begrijpen, dat er gevaar van overstroming is. De laagste deelen onzes lands liggen zelfs beneden de oppervlakte der zee. Waren er geen dijken en duinen, dan zou een eenigszins hooge vloed het geheele N. en W. van Nederland onder water zetten.

Alleen de duinen en enkele andere hooge streken zouden als eilanden of schiereilanden uit de wateren te voorschijn komen. Welke gedeelten van Nederland niet hooger dan de gemiddelde oppervlakte der zee of zelfs daar beneden liggen, leert ons eene hoogtekaart van Nederland. De drooggemaakte meren en veenplassen in Noord- en Zuid-Holland liggen 3 tot 6 M. beneden de gemiddelde oppervlakte der zee.

Het Z. en O. van Nederland zijn het hoogst; sommige heuvels in Limburg, Gelderland, Utrecht en Overijsel dragen zelfs den naam van bergen, doch nimmer verheffen ze zich hooger dan 240 M. De hoogste top is de Krikelenberg in 't Z. van Limburg.

§. 5. *Aard van den bodem.* Niet alleen is er onderscheid in hoogte, maar ook in den aard van den bodem op verschillende plaatsen. Het lagere W. en N. bestaat grootendeels uit zeeklei, het hoogere Z. en O. is voor een deel zandgrond, op sommige plaatsen met grind, op andere (in Drente) tevens met zware keien vermengd. We zijn reeds gewend aan klei het begrip vruchtbaar, en aan zandgrond de begrippen dor, schraal en onvruchtbaar te verbinden. Ofschoon nu niet alle klei even vruchtbaar en niet alle zandgrond even onverbeterlijk dor en schraal en onvruchtbaar is, kunnen we toch met het volste recht zeggen, dat over 't geheel het lagere W. en N. veel vruchtbaarder is dan het O. en Z. Op ééne plaats dringt eene vrij breede strook rivierklei (tusschen Rijn en Maas) tot aan de oostgrenzen door en verdeelt de oostelijke zandgronden in twee deelen.

Het W. en N. van Nederland bestaat evenwel niet uitsluitend uit klei: we

vinden langs de zee op de Zeeuwsche en de Zuidhollandsche Eilanden, langs de westkust van geheel Holland en op de Waddeneilanden duinen, die met de daar onmiddellijk achter liggende gronden (geestgronden) uit zand bestaan. Op de zandstrook volgt op de delta-eilanden bijna alleen kleigrond, terwijl in Z.- en N.-Holland en in 't W. van Utrecht de klei met laagveen afwisselt. Achter de Waddeneilanden is het land weggeslagen en strekken zich de ondiepe Wadden uit, die opgevolgd worden door de kleigronden van Friesland en Groningen. Ook in deze provinciën vinden we veen, en wel laagveen, naast de klei en verder naar 't Z. en 't O. hoogveen.

Het O. en het Z. van ons land, het hoogere deel, is wel hoofdzakelijk, maar niet alleen zandgrond: er is ook hoogveen en langs vele rivieren en beken vruchtbaarder klei. 't Meeste hoogveen vinden we in Drente en Overijsel, welke laatste provincie in 't lage NW. laagveen heeft. Gelderland en het O. van Utrecht bezitten weinig veen. Op de grenzen van N.-Brabant en Limburg is een hoogveen, bekend onder den naam van Peel. Nog ééne grondsoort treffen we in het hoogere Z. aan, nl. de vruchtbare Limburgsche klei in 't Z. van Limburg. Is over 't geheel het lage deel onzes lands vruchtbaar en vlak en het hoogere deel minder vruchtbaar doch afwisselend in hoogte, het Z. van Limburg vereenigt de vruchtbaarheid van het lagere met het golvende heuvelachtige terrein van het hoogere deel en munt dus uit in schoonheid.

X § 6. *Strijd van den mensch met de zee.* Weinig landen worden zóó voortdurend door de natuur en door den mensch veranderd als ons vaderland. Hier toch overstroomde de zee geheele stukken lands en sloeg ze weg (Wadden, Dollart, Lauwerszee, Zuiderzee, Biesbosch); daar brengt iedere vloed nieuwen voorraad slib aan, die telkens de slikken verhoogt en ze eindelijk tot kwelders, gorzen of schorren doet worden, waarop het vee kan weiden; ginds doen de rivieren het hare om zandbanken te vormen, die soms de vaarwaters vernauwen, soms ook met blijdschap worden begroet, omdat ze wordende eilanden zijn. De mensch werkt de natuur tegen of bevordert hare werking, al naar hem goedgevallen. Hij legt dijken aan om overstroming te voorkomen, maalt plassen en meren droog (waar vooral?) om vruchtbare landerijen te verkrijgen. Zelfs heeft men het voornemen opgevat, de Zuiderzee droog te maken en eene nieuwe provincie aan ons land toe te voegen. Men ruimt zandbanken weg, om aan de schepen beteren toegang te verleen (de

haven van Harlingen!) en steekt de duinen door, om Amsterdam en Rotterdam een korten weg naar zee te verschaffen. Door het aanleggen van een' vangdijk van Ameland naar den vasten wal zoekt men, evenwel nog met weinig resultaat, de aanslibbing te bevorderen om althans dat deel der Wadden weer in land te veranderen. Waar de kwelders hoog genoeg zijn geworden, legt men er dijken om en verandert ze dus in vruchtbare zeepolders, zooals vooral in Groningen, Friesland, N.-Holland en Zeeland is gebeurd en nog tegenwoordig geschiedt.

In welke der beide boven aangegeven deelen van ons land de mensch en de natuur het meest hebben samengewerkt of ook elkaar tegengewerkt, om het land te vervormen, is uit het voorgaande duidelijk.

§ 7. *Veenkoloniën.* De andere, minder vruchtbare helft lokte den mensch niet in zoo groote mate uit om den bodem te verwerken en te bewerken. Daar bleef de grond meer aan zich zelven overgelaten, ofschoon daar toch vele hoogevenen zijn afgegraven, terwijl de overblijvende zandgrond met veen vermengd en bemest wordt en een goeden bouwgrond geeft. Dat zijn de streken der veenkoloniën, die we vooral vinden in Groningen en Drente, ook in Friesland, Overijsel en Noord-Brabant. Die veenkoloniën zijn meestal welvarende plaatsen, welke langs eene lijnrechte vaart zijn gebouwd, waarop dwarsvaarten uitmonden. Als men met de ontginning van een hoogveen begon, werd eene vaart gegraven, waarlangs de turfgravers hunne hutten bouwden. Naarmate men met het afgraven vorderde, werden dwarsvaarten gedolven. Naast de turfgravers vestigden zich handwerkslieden en kooplieden: de overgebleven zandgrond werd in gebruik genomen voor den verbouw van rogge, boekweit en aardappelen; de turfshipper, aan het scheepsleven gewend, werd buitenvaarder; er ontstonden scheepstimmerwerven; later werden er fabrieken opgericht. Zoo is in 't kort de ontwikkelingsgeschiedenis der veenkoloniën, als Sappemeer, Hoogezand, Veendam, Wildervank, Oude- en Nieuwe-Pekela, Stadskanaal (in Groningen); Nieuw-Buinen, Hoogeveen, Smilde (in Drente); Heerenveen (in Friesland), Dedemsvaart (in Overijsel) en Helenaveen (in N.-Brabant).

De uitbaggering van laagveen riep geen groote, welvarende plaatsen in het leven; want na de uitbaggering bleef geen zand, maar slechts eene onbruikbare waterplas over, zooals we er b.v. in Holland en westelijk Utrecht vinden.

x § 8. *Woeste gronden.* De onvruchtbaarste zandstreken, de kwelders en de onvergraven hoogevenen liggen bijna ongebruikt; 't zijn de zoogenaamde woeste gronden. Alleen vinden de heideschapen en de bijen hun voedsel op de heide; op de duingronden worden zeer goede aardappelen verbouwd, en op sommige kwelders laat men vee grazen.

Spreeken we van Neerlands vruchtbaren bodem, dan moeten we daarbij niet vergeten, dat dit hoofdzakelijk ziet op het lagere deel, 't welk eerst goed bruikbaar is geworden, toen kanalen gegraven, dijken gelegd en sluizen gebouwd waren, toen de Nederlander, door te zorgen voor een voldoende kunstmatigen waterafvoer, een bewoonbaar gebied uit de moerassige, boschrijke landen had gemaakt.

§ 9. *Hoog en Laag, Oorzaken en Gevolgen.* 't Is zeer natuurlijk, dat de grond, waarop de mensch leeft, invloed op hem uitoefent. We zullen trachten de voornaamste invloeden, oorzaken en gevolgen te vinden.

Boven spraken we van woeste gronden. De tabel geeft de cijfers daarvoor. Bezie met deze cijfers vóór u, eens de kaart van Nederlands bodem en tracht die zoozeer uiteenlopende cijfers te verklaren.

We weten reeds, dat het W. van ons land rijker aan wateren is dan het O. Bovendien is het W. in het bezit van de riviermonden en heeft het de zee in de onmiddellijke nabijheid; 't behoeft ons dus zeker niet te verwonderen, dat wij de meeste handelssteden en havens in 't W. vinden. Onmiddellijk aan de westkust van Holland liggen echter, om redenen, vermeld in § 2, geen handelshavens, maar visschersdorpen en badplaatsen. De handelssteden liggen aan de breede riviermonden of aan de inhammen, die de zee in 't land heeft gemaakt.

Niet alleen handelssteden, ook vele dorpen en kleine steden, meer en grooter dan op het hogere gedeelte, liggen op het lagere.

Waar de meeste kanalen om water af te voeren, de meeste sluizen en andere waterwerken worden gevonden, behoeven we wel niet te vragen, evenmin als waar de droogmakerijen zijn, of waar het meest aan scheepsbouw wordt gedaan.

De handel heeft goede en vele wegen, land- en waterwegen, noodig; waar de handel niet druk is, heeft men daar niet zooveel behoefte aan. 't Ligt dus voor de hand, waar we de meeste verkeerswegen, zoowel als het drukste verkeer; de meeste beweging moeten zoeken.

Veel handel, veel verkeer van menschen met menschen brengt beschaving, verjaagt bijgeloovigheid en verkleefdheid aan overgeërfde ge-

Een meisje van Tolen.

bruiken en kleederdrachten. Een druk verkeer, veelhandel, brengt welvaart. Deze verdrijft menigmaal den ouden eenvoud en gunt ruimere plaats aan de weelde.

't Zal zeker geen moeite kosten, het verschijnsel te verklaren, dat ook in sommige afgelegen gedeelten van de lagere helft van Nederland, als in Zeeland, op Marken en Urk, oude gebruiken en kleederdrach-

ten tot den huidigen dag bewaard zijn gebleven. 't Lage gedeelte heeft een grootendeels vruchtbaren kleigrond, die zorgvuldig wordt bebouwd, en in de laagste streken vochtige grasrijke weiden

voor runderen, paarden en schapen. Boter- en kaasmarkten te Leeuwarden, Sneek, Meppel, Hoorn, Alkmaar, Edam, Leiden, Gorinchem! Het hoogere deel heeft daarentegen vele kale zand- en grindgronden, waar de landbouw weinig oplevert, vele groote heidevelden, waar de schaapherder als koning zijner kudde rondtrekt. Een vruchtbare bodem, rijke opbrengst, daarenboven veel handel en met al die bezigheden gepaard gaande handwerks- en fabrieks-nijverheid, — dat alles heeft welvaart ten gevolge, en waar welvaart heerscht, kan eene dichte bevolking wonen. We zullen nu eens eenige cijfers voor de dichtheid van bevolking gaan bekijken en daarbij de kaart ter hand nemen, terwijl we meteen naast deze getallen die van straks voor de woeste gronden op een stuk papier gaan schrijven. Zie de tabel!

Het lage W. van Nederland staat dus in vele opzichten boven het hoogere gedeelte. Geldt dit in 't algemeen, we moeten daarbij niet vergeten, dat de veenkoloniën, die we in 't hoogere deel aantreffen, eene uitzondering maken. Aan haar vooral heeft Drente het te danken, dat zijne bevolking in de laatste jaren sneller is toegenomen dan die van alle overige provinciën.

Staat het hoogere deel van Nederland over 't geheel beneden het lagere, ten opzichte van natuurschoon is de verhouding echter anders. Het heuvelachtige O. en Z. met zijne bosschen en zijne vele wildgroeïende planten wint het over 't geheel in schoonheid van het W. en N., dat in de volkomen vlakke, bijna boomlooze zeepolders van Groningen en Friesland wel de sterkste tegenstelling met de heuvellandschappen van Gelderland en Utrecht aanbiedt.

HET WATER.

§ 10. *Meren, Rivieren en Kanalen.* Het waterrijke Nederland heeft vele meren en had er vroeger nog veel meer, vooral in Holland. Zoek de meren van ons land op de kaart en let er dan meteen op, in welk gedeelte zij ze vindt.

De Nederlander heeft bij de rivieren van zijn land groot belang. Vooreerst toch is een deel van 't land als klei en zand door de rivieren aangevoerd; zonder de rivieren zou een gedeelte, en vooral het lagere deel, van Nederland niet bestaan; de rivieren bevorderden de vischvangst en zijn gemakkelijke verkeerswegen; het laatste vooral, omdat ze in ons vlakke land geen water-

Vee
verjaa

vallen vormen, maar meesttijds rustig stroomen en heur water met niet al te groote moeite langs eene andere bedding laten voeren, zoodat het kan worden gebracht, waar men verkiest het te hebben. Nergens ter wereld misschien heeft de mensch den loop der rivieren zoozeer naar zijn goedvinden veranderd als in ons land. Dat de groote rivieren goede verkeerswegen zijn, zien we op de kaart; want zeer vele plaatsen liggen aan rivieren, dikwijls daar, waar de rivier zich vertakt, of waar zij eene bijrivier ontvangt.

Ook de kleinere rivieren zijn niet van belang ontbloot. Vaak toch hebben ze aan hare boorden een vruchtbaren grond te midden van een' zandbodem doen bezinken. Soms ook worden zij voor 't verkeer gebruikt of wordt haar stroomend water als beweegkracht voor molens (papiermolens en koperpletterijen op de Veluwe) aangewend.

De rivieren veroorzaken den Nederlander soms groote moeilijkheden bij het aanleggen van spoorwegen en andere kunstwegen, daar de talrijke bruggen veel geld kosten. Hij moet vele sluizen bouwen en dijken opwerpen. De aangezwollen stroom bedreigt bij 't kruien van het ijs den oeverbewoner menigmaal met gevaar voor leven en bezitting. Maar vergeten we niet, dat al die moeilijkheden en gevaren de vindingrijkheid van den Nederlander scherpten en hem tot een uitstekend waterbouwkundige hebben gemaakt. De spoorwegbrug over het Hollandschdiep (1400 M. lang) is eene der grootste van Europa; bij die van Kuilenburg staan de pilaren wel 155 M. van elkaar af. Zulk eene spoorwegbrug moet aanzienlijk langer zijn dan de rivier bij zomerstand breed is; want de ruimte tusschen de dijken, die de winterbedding insluiten, is veel breeder dan de zomerbedding. Deze laatste wordt soms begrensd door zomerkaden. De uiterwaarden, tusschen de zomerbedding en den dijk gelegen, worden meest gebruikt als wei- of hooiland of voor de teelt van teenwilgen.

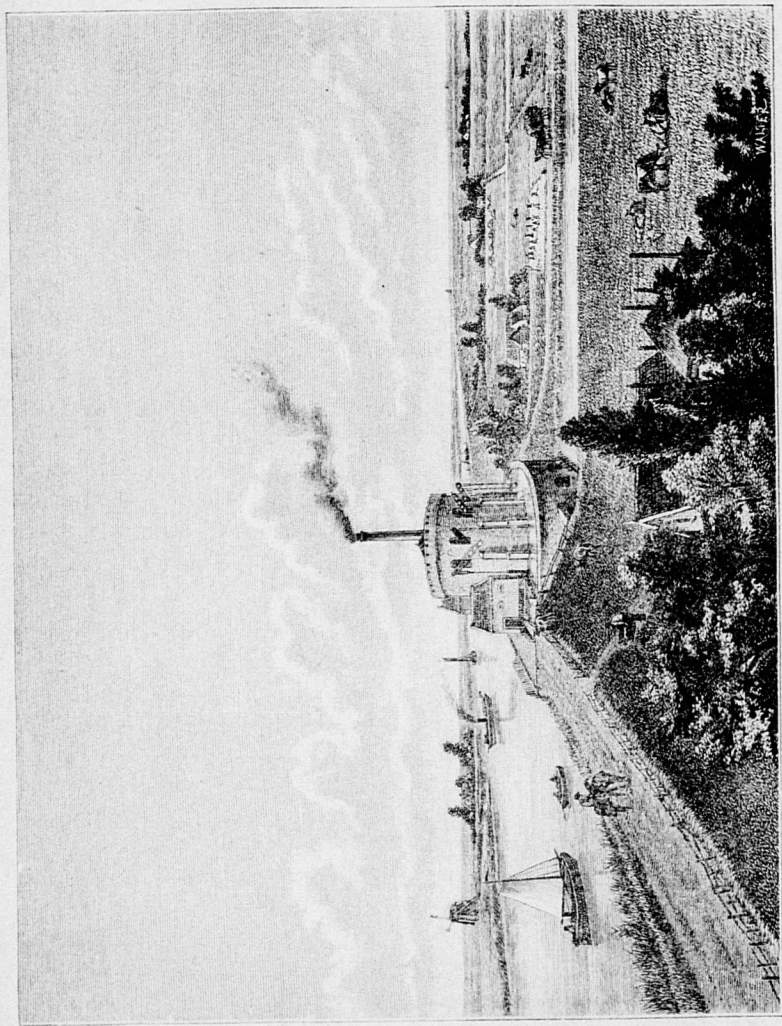
Behoeftte aan waterafvoer en aan verkeerswegen is de oorzaak, dat Nederland een buitengewonen rijkdom aan kanalen bezit, waarvan sommige vergraven rivieren, andere geheel nieuw gegraven wateren zijn. Zooals we reeds weten, bezit het lage deel van Nederland de meeste wateren. In de hoogere streken heeft de vermeerderde afvoer van turf de uitbreiding van het kanalen-net in de hand gewerkt. — Zoek op de kaart de voornaamste kanalen op.

§ 11. *Waterafvoer, Polders, Droogmakerijen* Reeds meer dan eenmaal is

in de voorgaande bladzijden sprake geweest van waterafvoer; tevens weten we echter, dat bijna het geheele westen van ons land in of beneden den spiegel der zee ligt. Terwijl nu het water in het oosten des lands, voorzoover het niet in den bodem trekt, verdampt of wordt verbruikt, langs beddingen afvloeit, tengevolge van de natuurlijke helling des bodems, kan van eene afstrooming in de westhelft geen sprake zijn. Het grootste gedeelte van deze helft toch zou bij gewonen vloed onder water staan, indien de mensch dat niet verhinderde. Hoe heeft hij dat nu kunnen verhinderen? Dijken te leggen, om het zeewater te weren, zou niet voldoende zijn, daar het bij vloed de rivieren zou opkomen. En bovendien moet het overtollige water uit de laaggelegen voormalige meren, waarvan sommige meer dan 5 M. beneden de gemiddelde oppervlakte der zee liggen, toch ook naar zee!

Er is een tijd geweest, dat in de westhelft van Nederland bijkans alleen de streek der duinen en geestgronden bewoond werd. Om nu ook de toch zoo vruchtbare lagere kleistreken van Holland bruikbaar te maken, omgaf men kleine gedeelten door dijken, waardoor het binnenstroomen van water van de omgelegen landerijen wel werd belet, maar niet het invallende regenwater kon worden geweerd; dit werd uitgeschept. Zulke omdijkte gedeelten lands werden polders geheeten. Toen de windwatermolens waren uitgevonden, kon men de polders grooter nemen. Tegenwoordig bedient men zich zoowel van windwatermolens als van stoomgemalen. Onder de polders vindt men ook, die bijzonder laag liggen, nl. 4 a 5,5 M. beneden den zeespiegel. Dit zijn de zogenaamde droogmakerijen. In § 7 is gezegd, dat na de uitbaggering van de Hollandsche en Utrechtsche lage venen slechts waterplassen overbleven. Op den bodem van vele daarvan wordt vruchtbare klei gevonden, waarom men het de moeite waard rekende ze droog te malen en met een' dijk te omgeven. Zoo verkreeg men meerpolders of droogmakerijen, als de Schermer, de Beemster, de Purmer, de Wormer, de Haarlemmermeerpolder, de Nieuwkoopse droogmakerij, de Prins-Alexanderspolder, e. m. a. — Tegenwoordig is het geheele lage westen van Nederland een poldergebied.

Maar hoe komt nu het polderwater in zee? Afstroomen kan het natuurlijk niet. Het moet integendeel worden opgemalen. Ligt de polder onmiddellijk aan zee of hoofdriever, dan gaat bij lagen stand van het buitenwater eene uitwateringsluis open, die in den dijk ligt. Het polderwater stroomt dan af, en bij opkomenden vloed wordt de sluis weder gesloten. Maar niet alle polders lig-

Een gezicht op den Haarlemmermeerpolder en het stoomgemaal de „Leeghwater.”

gen aan de zee of aan eene hoofdrivier. Vele liggen er zelfs ver van verwijderd. In dat geval wordt het polderwater uitgeslagen, zooals men dat noemt, op een water, dat in sommige gevallen gegraven is, in andere reeds eene natuurlijke bedding was. Zulk een water heet boezem. Een boezem is afgesloten door eene sluis, waardoor men het water kan tegenhouden of doen afloopen naar zee, naar eene hoofdrivier of ook soms naar een' tweeden boezem. Zoo wordt het polderwater soms van den eenen boezem in den anderen gebracht, tot het eindelijk de zee bereikt, waarop het meestal bij ebstand geloosd wordt. Boezems zijn dus eigenlijk niet anders dan groote waterbakken, waarin en waaruit de mensch het water doet stroomen, of waarin hij het tijdelijk doet blijven. In het Nederlandsche polderland is het water of polderwater of boezem. Slechts de Rijn (d. w. z. Neder-Rijn — Lek — Nieuwe Maas — Maasmond), de Waal, de Maas, de Geldersche IJsel beneden den dam bij Gouda zijn daar stroomende rivieren. De Scheldemonden zijn eigenlijk zeeboezems, waarin de eb- en vloedstanden wel ongeveer 4 M. verschillen. De Zaan, het Spaarne, de Kromme Rijn (waarin men alleen, als het noodig wordt geoordeeld, door eene duikersluis water binnenlaat uit den Rijn), de Gouwe, de Hollandsche IJsel boven den dam bij Gouda, de Rotte enz. zijn alle ongeveer stilstaande wateren, die alleen dan eenige beweging hebben, als hun naar de eene of andere richting water wordt afgetaapt. 't Zijn alle boezems. De Vecht ontvangt door eene sluis te Utrecht al het water van den Krommen en den Vaartschen Rijn en loost dit water en dat, wat zij zelve van de omgelegen polders ontvangt, door de sluis te Muiden. De Oude Rijn bestaat uit vijf bakken, waarvan de twee oostelijkste op de Vecht loozen, de derde tot Amstellands boezem behoort en dus op de Zuiderzee loost, de vierde op den vijfden, terwijl deze laatste door de Katwijksche sluizen op de Noordzee loost. Natuurlijk is al het water in het polderland door dijken ingesloten, die het mogelijk maken, dat de waterspiegel van sommige boezems 1 a 5 M. boven het omgelegen land kan liggen.

Het zal nu goed zijn, de voornaamste rivieren in de oosthelft van Nederland, waar we een natuurlijken waterafvoer hebben, en de belangrijkste wateren in de westhelft onzes lands, met kunstmatigen waterafvoer, op de kaart nauwkeurig na te gaan.

HET KLIMAAT.

§ 12. *Klimaat.* Wat het klimaat, de gesteldheid van den dampkring, aangaat, staat Nederland onder den invloed der zee. Nederland heeft een zee-klimaat, d. w. z. dat de gemiddelde warmtegraad of temperatuur van den zomer en van den winter niet zooveel verschilt als in landen, die niet onder den invloed der zee staan. Het regent hier gedurende alle jaargetijden, het meest doorgaans in den zomer. Als het regenwater, dat hier valt, bleef staan, dan zou het in den loop van een jaar eene laag van 680 m.M. dikte vormen. Ons land ligt in die streek der aarde, waar eene gematigde temperatuur heerscht, in de gematigde luchtstreek. We kunnen bijgevolg verwachten, dat de gemiddelde jaartemperatuur gematigd zal zijn: ze bedraagt dan ook 10° Celsius. De koudste maand, Januari, heeft nog eene gemiddelde temp. van 1° C., terwijl in de warmste maand, Juli, de gemiddelde thermometerstand is 18° C. Hoewel de gemiddelde uitersten dus niet ver uit elkander liggen, kan de warmtegraad binnen kleine tijdsruimten soms aanzienlijk veranderen. Daarom noemen we ons klimaat veranderlijk. Die veranderlijkheid en de vochtigheid hebben natuurlijk een niet bijzonder gunstigen invloed op den gezondheids-toestand: verkoudheid, jicht en koorts komen nogal voor, vooral in het lagere gedeelte.

't Zou kunnen zijn, dat de zee op het klimaat van ons land zeer weinig invloed uitoefende; dit zou nl. het geval zijn, als de heerschende winden niet uit het westen, maar uit het oosten kwamen. De meeste winden waaien hier echter uit den westhoek. De ZW. winden brengen regen en warmte, die uit het NW. regen en koude. De winden uit den oosthoek zijn des zomers droog en warm, terwijl ze des winters droog en koud zijn. 't Zijn nl. landwinden (droog!), en ze strijken over landen, die des zomers warm, des winters koud zijn.

VOORTBRENGSELEN EN BEZIGHEDEN.

§ 13. *Landbouw.* Landbouw, veeveelt, handel en nijverheid zijn de hoofd-bezigheden in ons land.

De landbouw is op de klei (vooral in Groningen, Zeeland, de Betuwe, 't Z. van Limburg en in Friesland) meer ontwikkeld dan op het zand. Tarwe

(vooral in Zeeland), gerst, haver ('t laatste vooral in Groningen). koolzaad, erwten, boonen, aardappelen, vlas, meekrap (de meekrapteelt, in Zeeland uitgeoefend, is sterk achteruitgegaan) en suikerpeenen zijn de hoofdvoortbrengselen op de klei. Op de schralere zandgronden vinden we hoofdzakelijk rogge, boekweit ('t laatste ook op veen!) aardappelen en een veevoeder, spurrie geheeten.

De landbouw is vaak in tuinbouw overgegaan in de nabijheid van groote steden en andere dichtbevolkte streken, (waarom?) o. a. in het Westland (in 't ZW. van Z.-Holland), de Streek (eene rij dorpen tusschen Enkhuizen en Hoorn), de Langedijk (eenige dorpen bij Alkmaar, waar veel groenten voor Amsterdam worden gekweekt).

Boomgaarden vindt men veel in Limburg, de Betuwe, N.- en Z.-Holland en Zeeland, boomkweekerijen bij Utrecht, Aalsmeer, Boskoop en Oudembosch.

Tabaksteelt wordt uitgeoefend bij Nijkerk, Amersfoort, Renen, Wageningen en in de Betuwe.

De houtteelt, die het meest in het hoogere deel des lands wordt uitgeoefend, neemt slechts eene geringe ruimte in beslag. Zooals blijkt uit de aanwezigheid der hoogevenen, die grootendeels uit mos en boomen zijn gevormd, en uit de vele plaatsnamen op „woud” en „wolde”, waren er vroeger meer bosschen dan tegenwoordig.

§ 14. *Veeeteelt.* Meestal wordt in de landbouwende streken ook aan vee-teelt gedaan. In streken, die door hare ligging ongeschikt zijn voor landbouw, wordt uitsluitende veeeteelt of hooibouw uitgeoefend: in 't ZW. en in 't midden van Friesland, in het NW. van Overijssel, op de lage venen van N.- en Z.-Holland, in het ZW. van Utrecht en 't NW. van N.-Brabant. Daar moet dus boter- en kaashandel wezen, waarvan Leeuwarden, Sneek, Meppel, Kampen, Alkmaar, Hoorn, Purmerend, Edam, Gouda, Delft en Gorinchem de marktplaatsen zijn. In deze lage streken en in de omgeving van groote steden bepaalt ze zich hoofdzakelijk tot runderteelt. De meeste runderen vindt men in Friesland en Z.-Holland; de grootste uitvoer van vee heeft uit Harlingen en Rotterdam plaats (naar Engeland). Schapen treft men vooral aan in Holland en op de hooge zand- en veenstreken, voorzoover ze met heide zijn bedekt.

§ 15. *Delfstoffen.* Uit het delfstoffenrijk levert Nederland turf, steenkool (bij Kerkrade in Limburg), grind, keien (Drente), klei (die soms tot bemesting van schrale gronden dient), leem, ijzeroer (in de beekklei van oostelijk Overijssel en Gelderland, Noord-Brabant, Drente en Groningen), bouwsteen (uit den St.-Pietersberg bij Maastricht, en verder op verscheiden plaatsen in het Geuldal) en schelpen.

§ 16. *Vischvangst.* De vischvangst houdt vele handen bezig, zoowel op de binnenwateren (zalm, paling) als op zee (haring, schelvisch, schol). De haringvisserij was vroeger van veel meer gewicht dan nu; Vlaardingen, Maassluis en Scheveningen hebben er het grootste aandeel in. De bewoners van Urk, Marken en de Zuiderzeestadjes, visschen meest op de Zuiderzee. Oestervangst in Zeeland en (veel minder dan vroeger) op Texel; ansjovisvangst bij Bergen-op-Zoom en Monnikendam.

§ 17. *Handel.* De waterrijkdom van ons land, het bezit van breede riviermonden, de ligging aan zee in 't midden van West-Europa tusschen andere minder voor scheepvaart geschikte landen, de dichte bevolking in een land, waar voor landbouw nog geen 30% der oppervlakte in gebruik is, de uitgestrekte overzeesche bezittingen, moesten een levendigen handel doen ontstaan. Daarbij kwamen nog de menigte kanalen en 't verschil in voortbrengselen op het hoogere en het lagere gedeelte, die den binnenlandschen handel in de hand werkten.

§ 18. *Buitenlandsche handel.* Hoewel ons land veel koren voortbrengt, halen onze schippers jaarlijks nog voor ongeveer 35 mill. gulden koren (rogge en tarwe) uit Rusland (de Oostzeehavens: Danzig, Koningsbergen en Riga, Archangel aan de Witte en Odessa aan de Zwarte Zee) en de Donauvorstendommen (Galats). Bovendien levert onze Oost voor bijna de helft van die som aan rijst.

Drie artikels, waaraan bij het toenemend gebruik van machines, het wassend aantal fabrieken, de uitbreiding van het spoorwegnet, het aangroeien der bevolking, steeds meer behoefte ontstaat, n.l. timmerhout, steenkool en ijzer, vinden we in ons land slechts weinig. Ze moeten dus worden ingevoerd,

en wel hout uit Skandinavië (Harlingen, Amsterdam, Zaandam, Rotterdam) en Duitschland (Dordrecht); steenkool uit Engeland en Duitschland, en ijzer uit Engeland, Zweden en Duitschland.

De Twentsche katoenfabrieken krijgen de grondstof (ruwe katoen en katoenen garens) meest uit Engeland, dat op zijne beurt de ruwe katoen uit Britsch-Indië en de Vereenigde Staten van Amerika ontvangt.

Neemt de invoer van deze en andere artikelen voor binnenlandsch verbruik zeer aanzienlijk toe, ook de uitvoer is van belang. Het grootste aandeel in de artikelen van uitvoer hebben onze koloniale waren, vooral koffie, suiker, tabak en tin. Deze worden uit Indië naar Nederland gevoerd, hier gedeeltelijk verwerkt (vooral suiker en tabak) en steunen dus onze nijverheid; vervolgens worden ze naar alle landen der wereld verzonden.

Na de koloniale waren komen als artikelen van uitvoer zeer in aanmerking vee, boter en kaas (naar Engeland).

Ook de doorvoerhandel is aanzienlijk.

Onze voornaamste handelssteden zijn Amsterdam (met het meeste kapitaal), Rotterdam (waar de meeste schepen worden in- en uitgeklaard), Harlingen, Dordrecht en Schiedam.

§ 19. *Binnenlandsche handel.* De binnenlandsche handel is om de boven opgegeven redenen ook zeer levendig. Bijna geen stadje, dat niet zijne drukbezochte weekmarkt heeft; geen kanaal, dat niet jaarlijks door honderden, ja duizenden schepen bevaren wordt; geen weg, bij welks aanleg men niet op de passage van vele vrachtwagens heeft moeten rekenen. Menig stad of stadje vertoont op den „marktdag” eene buitengewone levendigheid door de aanwezigheid van honderden „buitenlui”, die hunne waren ter markt brengen en inkoopen doen. Groningen (het middelpunt van ’t Noorden), Leeuwarden, Amsterdam, Rotterdam, Utrecht (het middelpunt des lands), Zwolle (waar de handel van Noord en Zuid elkaar ontmoeten), Tiel (het centrum van de Betuwe), Middelburg (de markt voor Walcheren), Goes (het middelpunt voor den Zuidbevelandschen handel), Zuften (de uit- en invoerplaats voor de Graafschap), ’s-Hertogenbosch, Meppel, Hoorn, Alkmaar en Sneek (de drie laatste met groote kaas- en botermarkten), — en nog veel meer plaatsen vinden voor een goed deel haar bestaan in een drukken binnenlandschen handel.

§ 20. *De Nijverheid.* Van minder beteekenis dan de handel, maar toch sterk vooruitgaande, is de nijverheid.

De scheepsbouw met bijbehorende houtzaagmolens, touwslagerijen, zeildoekweverijen, ankersmederijen, mast- en blokmakerijen vinden we natuurlijk bijna uitsluitend in de lagere helft des land, langs Merwede, Noord en Nieuwe Maas, in Amsterdam, de Zaanstreek, Helder, Harlingen.

IJzergieterijen vindt men te Deventer en langs den Ouden IJssel. Aan metaal-industrie wordt verder vooral gedaan te 's-Gravenhage, Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Zwolle, Hengelo en Haarlem. Delft heeft 's Rijks werkplaatsen voor oorlogsbehoeften.

De fabricatie van sterke dranken heeft op groote schaal plaats te Schiedam, Delftshaven, Rotterdam en Amsterdam; bier wordt vooral in N.-Brabant, Limburg en Amsterdam gebrouwen. Zoutziederijen en kalkbranderijen komen meest voor in plaatsen dicht bij zee; de laatste ook in 't Z. van Drente, langs de Dedemsvaart en bij Zwartsluis, waar turf in de nabijheid is; olieslagerijen vooral in Groningen en Friesland (koolzaad!) en in de Zaanstreek.

Stoelen- en hoepelmakerij en mattenvlechterij worden het meest uitgeoefend in lage streken, waar biezen en wilgen groeien: Kuilenburg, Vianen, IJsselstein, Vreeland, Jutfaas, Werkendam. Soms echter, zooals in Genemuiden, werden de benodigde biezen van den Biesbosch aangevoerd; tegenwoordig worden de slijkerige streken aan weerszijden van het Zwolsche Diep met biezen beplant.

Kuiperijen vindt men in grooten getale, waar vele vaten noodig zijn ter verzending van boter, haring of dranken.

Steen- en pannenbakkerijen zijn onafscheidelijk van leem en kleistreken: langs Rijn, Waal, IJssel, Lek, in Twente, de Graafschap Zutphen, Groningen en Friesland.

Goud- en zilversmederijen zijn 't meest, waar de welvaart het grootst is, dus in het W. en N., vooral in Schoonhoven. Voorschoten heeft eene stoomgoud- en zilverfabriek. In de laaggelegen provinciën is het oorijzer volksdracht of is het tot op de jongste tijden geweest.

In de dorpen aan de Langstraat (N.-Brabant) wordt veel gedaan aan leerlooierij en laarzenmaken. Misschien is het stroomende water der beekjes de aanleiding geweest tot de papierfabricatie op de Veluwe. Verder wordt veel papier vervaardigd in de Zaanstreek en in Maastricht. In de streek der

Drentsche en Groningsche veenkoloniën (Nieuw-Buinen, Stadskanaal), waar men turf in de nabijheid heeft, zijn glasblazerijen ontstaan. Bekend zijn de groote glas- en kristalfabriek te Maastricht en de glasfabrieken te Leerdam en Dordrecht. In Maastricht, Bergen-op-Zoom, Gouda en Delft zijn aarde-werkfabrieken, in Gouda bovendien pijpenbakkerijen. De diamantslijperijen te Amsterdam geven aan 3000 menschen werk. Tapijten en karpetten worden vooral gemaakt te Deventer, Delft en Hilversum. Gouda, Amsterdam en Schiedam leveren stearinekaarsen.

Nergens heeft Nederland meer het voorkomen van een fabrieksland dan in Twente en in sommige streken van N.-Brabant. Schier alle plaatsen van Twente (Enschede vooraan) hebben katoenfabrieken. (Uitvoer van katoenen stoffen naar Oost-Indië!) Rijsen verwerkt jute tot zakken enz. Wollen stoffen worden vervaardigd te Tilburg en omstreken, verder ook in Leiden en Vaals. Ook vindt men in Eindhoven en omliggende dorpen, te Boxtel en bij Tilburg linnenweverijen.

§ 21. *De middelen van verkeer* nemen steeds toe. We tellen in ons land gelukkig vele kanalen, kunstwegen en spoorwegen. In § 9 hebt gij reeds gevonden, in welk gedeelte van ons land we de meeste gemeenschaps-wegen moeten zoeken. Ook weet ge reeds, dat de wegen niet alleen der handel, maar ook de ontwikkeling bevorderen. Het zal niet moeilijk vallen, de spoorwegen op de kaart te vinden en meteen er op te letten, waar de voornaamste kruispunten van de spoorwegen zijn, op welke plaatsen zij over de grenzen gaan en waar zij in het buitenland bij andere spoorwegen aansluiten.

DE BEVOLKING.

§ 22. *De bevolking* in ons land is betrekkelijk dichter dan in de meeste landen van Europa; zie de tabel! Hoeveel er in de verschillende provinciën op elke KM², wonen, weten we reeds (§ 9). De hoofdoorzaken voor het uiteenloopen die cijfers zijn wel te vinden.

§ 23. *Het Nederlandsche volk* heeft zijn eigen land grootendeels moeten scheppen. Een moerassig, met wouden bedekt, voortdurend door zout- en zoetwater bedreigd hoekje der aarde is door hem bewoonbaar gemaakt. Doch

niet alleen dat, het is ook veranderd in een welvarend land, hetwelk in andere werelddelen (Azië en Amerika) zijne macht heeft uitgebreid over eene oppervlakte, die wel 50 maal de oppervlakte van zijn bodem beslaat. De strijd, dien de Nederlander tegen de elementen en ook tegen menschenmacht had te voeren, heeft hem werkzaamheid, ernst, godsdienstzin, moed, volharding, liefde voor vrijheid, geduld, kalmte en zin voor 't practische geschonken. Maar de kalmte ontaardt wel eens in laauwheid en langzaamheid. De in 't buitenland algemeen bekende zindelijkheid heeft de Nederlander zonder twijfel te danken aan den overvloed van slijk en water, die tot voortdurend schrobben, schuren en wasschen drongen. Misschien heeft de vochtige koude meegewerkt om den zin voor sterkedranken zoodanig te ontwikkelen, dat dronkenschap ongelukkig genoeg wel eene volksondeugd mag worden genoemd.

De Nederlanders belijden den Christelijken godsdienst, met uitzondering van slechts 2°/₁₀ Israëlieten. Telt in 't N. van ons land de Hervormde kerk de meeste aanhangers (³/₅ van 't geheel), in 't Z. is de meerderheid Katholiek.

HET BESTUUR.

§ 24. *De Staat.* Aan het hoofd der regeering staat een Koning, die met verantwoordelijke Ministers de uitvoerende macht heeft. De Koning draagt aan de Volksvertegenwoordiging, de Staten Generaal, wetsontwerpen voor. Over de voorstellen, die hij aan de Volksvertegenwoordiging wil doen, moet de Raad van State worden gehoord, een raadgevend lichaam, waarvan de leden door den Koning worden benoemd. De wetgevende macht berust bij den Koning en de Staten Generaal, die uit 1e en 2e Kamer bestaan. De leden der 2e Kamer worden, ten getale van honderd, door de kiezers gekozen, d. z. meerderjarige Nederlanders, die eene zekere som in de directe belastingen betalen. De leden der 1e Kamer worden, ten getale van vijftig, door de Provinciale Staten gekozen. De wetsvoorstellen des Konings komen eerst in de 2e Kamer, die het recht heeft ze aan te nemen of ze te verwerpen en ook het recht om er wijzigingen in aan te brengen. Is een wetsvoorstel in de 2e Kamer aangenomen met of zonder wijzigingen, dan zendt ze het naar de 1e kamer, die het kan aannemen of verwerpen, doch niet het recht heeft er wijzigingen in te maken. Heeft de 2e Kamer een wetsvoorstel des Konings verworpen, dan wordt

het teruggezonden. De 2e Kamer heeft echter niet alleen het recht van wijziging boven de 1e Kamer vooruit, ze mag ook zelve wetsvoorstellen doen. Om tot lid der 2e Kamer te kunnen worden gekozen, moet men Nederlander zijn en den leeftijd van 30 jaar hebben bereikt. De leden der 1e Kamer moeten bovendien tot de hoogstaangeslagenen in de directe belastingen behooren.

§ 25. *De Provincie.* De vertegenwoordiging der provincie heet Provinciale Staten, waarvan de leden door de kiezers voor de 2e Kamer worden gekozen. Voorzitter der Provinciale Staten en vertegenwoordiger des Konings in de provincie is de Commissaris des Konings, die door den Koning wordt benoemd. De Gedeputeerde Staten, uit en door de Provinciale staten gekozen, hebben het dagelijksch bestuur en de uitvoering van zaken met den Commissaris des Konings in handen.

§ 26. *De Gemeente.* De vertegenwoordiging van eene gemeente heet Gemeenteraad, waarvan de voorzitter, Burgemeester, door den Koning wordt benoemd. Burgemeester en Wethouders, de laatste uit en door den Raad gekozen, vormen het Dagelijksch Bestuur.

§ 27. *De Rechterlijke Macht* zorgt voor het straffen van de overtreding der wetten. Het opperste gerechtshof is de Hooge Raad. Verder heeft men vijf gerechtshoven, nl. te Leeuwarden, Arnhem, Amsterdam, 's-Gravenhage en 's-Hertogenbosch, dan Arrondissements Rechtbanken en eindelijk Kanton-gerechten.

VERDEELING EN PLAATSBESCHRIJVING.

§ 28. *Verdeeling.* Nederland wordt verdeeld in 11 provinciën. Iedere provincie bestaat weer uit gemeenten. Rangschik de provinciën naar de grootte; naar 't getal inwoners; naar de dichtheid van bevolking; naar de woeste gronden; naar de oppervlakte, die voor landbouw wordt gebruikt; naar de oppervlakte, die de veeteelt en de hooibouw in beslag nemen.

§ 29. *Noord-Holland.* Holland (= Hoitland) was en is nog in vele opzichten het belangrijkste deel van Nederland. Dit gewest is vooral door

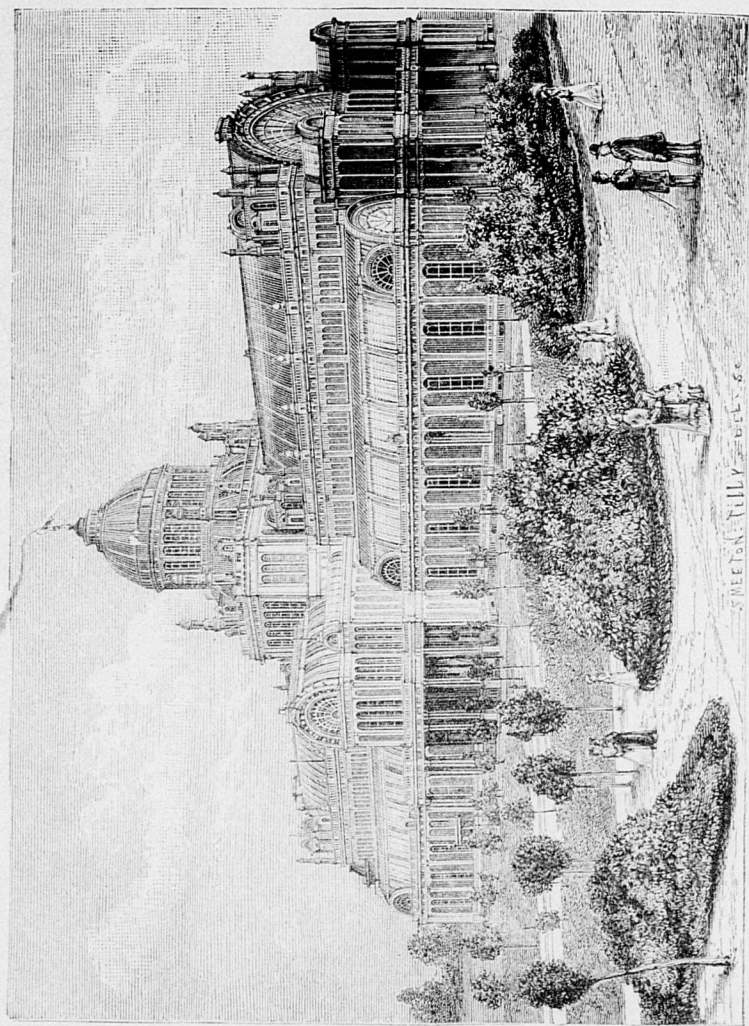
den zeehandel rijk geworden. Noord-Holland wordt aan twee kanten door de zee bespoeld. De Noordzeekust is gesloten en met eene duinenreeks van afwisselende breedte bezet. Bij Haarlem en bij Schoorl is de duinstreek wel een uur breed. Tusschen Petten en Kamp ligt de Hondsbossche dijk ter lengte van ongeveer 1 uur gaans. De duinen zetten zich voort op de eveneens tot N.-H. behoorende Waddeneilanden Texel, Vlieland en Terschelling. De Zuiderzeekust is laag en meer ingesneden; daarvoor liggen de eilanden Wieringen en Marken. Op het laatstgenoemde eilandje, dat zeer laag is, staan de woningen op hoogten. Verderaf ligt het hooge eilandje Urk. De Noordzeekusten kennen slechts visschers- en badplaatsen (Zandvoort, Wijk-aan-Zee, Egmond); IJmuiden is ontstaan aan den mond van het ten behoeve van Amsterdam gegraven Noordzeekanaal. Op de oostkust liggen verscheiden havens (Medemblik, Enkhuizen, Hoorn, Edam, Monnikendam), die echter alleen voor schepen met geringen diepgang toegankelijk zijn. Vele kustplaatsen doen aan vischvangst.

N.-H. buiten de duinstreek en het Gooiland is polderland en heeft dus kunstmatigen waterafvoer. Van de vele meren zijn nog slechts enkele over. Bijna alle zijn drooggemaakt (Schermer, Beemster, Purmer, Wormer, Haarlemmermeer) en dus in laaggelegen droogmakerijen veranderd. Ook de IJpolders, de Anna-Paulownapolder en meer andere deelen, vooral in het N., ingedijkte aanslibbingen van de zee, liggen laag.

Op het zand der duinen en geestgronden volgt naar het O. zeeklei, vooral in West-Friesland, de IJpolders en de droogmakerijen. Voor 't overige, in Waterland, de Zaanstreek en Amstelland is de zeeklei grootendeels met laagveen bedekt.

Het grootste deel van N.-Holland (56⁹/₁₀, nl. de lage veenstreken en de droogmakerijen ten N. van 't Noordzeekanaal grootendeels) is grasland. Het noorden, de IJpolders en de Haarlemmermeer is bouwland. Tuinbouw vindt men in de Streek, den Langendijk, den omtrek van Amsterdam en op de geestgronden; op de laatste ten Z. van Uitgeest bloembollenteelt. De oostrand van de duinstreek en het Gooiland zijn Noord-Hollands schoonste streken.

De handel verschaft N.-H. de grootste welvaart. De hoofdzetel daarvoor is Amsterdam. De nijverheid is het drukst in Amsterdam, de Zaanstreek, het Gooi en Haarlem.

SPREKERIJ DER VOLKSVLUCHT

Palais voor Volksvlucht.

Amsterdam 380 000 i.), de hoofdstad des lands, ligt op een moerassigen veenbodem. Zij wordt door vele kanalen doorsneden, die haar het voorkomen van eene eilandenstad geven. Het Noordhollandsch kanaal, de Oranjesluizen (naar de Zuiderzee), de Keulsche Vaart en het Noordzeekanaal, dat bij IJmuiden zich tot eene buitenhaven verbreedt, benevens 4 spoorwegen (welke?) brengen de voornaamste verbindingen met de buitenwereld tot stand. Deze verkeerswegen, groote kapitalen, goede dokken, entrepôts, vele pakhuizen, de Nederlandsche bank, — al deze zaken doen den handel voortdurend bloeien. Geldhandel, handel in koffie, suiker, thee, tabak, graan. Ook de nijverheid vindt er vele beoefenaars: o. a. werktuigenfabr., suikerraffinaderijen, scheepstimmerwerken, meubelfabrieken, diamantslijperijen, likeurstokerijen. Voor onderwijs wordt goed gezorgd: o. a. eene hoogeschool (atheneum illustre), eene handelsschool, eene kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen, een blindeninstituut. Het Rijksmuseum bevat eene hoogst belangrijke verzameling schilderijen onzer groote meesters. De dierentuin Natura Artis Magistra (= de natuur is de leermeesteres der kunsten) is eene der beroemdste van Europa. Op den Dam staat het Paleis, vroeger stadhuis, op het Frederiksplein het Paleis voor Volksvrijt, in het Vondelspark een standbeeld voor Neerlands grooten dichter. De pleinen en kerken van A. bevatten in vele gedenkteekenen menige herinnering aan Neerlands roemrijk verleden.

In of bij het Gooiland: Muiden met eene buskruitfabriek (Muidersloot), Weesp met chocoladefabriek. Naarden (vesting), Hilversum (11 000 i.; fabr. voor tapijten).

Bij den Haarlemmermeerpolder: Aalsmeer (teelt en uitvoer van aardbeziën).

In Kennemerland: Haarlem (48 000 i.), de hoofdst. v. N.-Holl. aan het Spaarne. De stad dankte vroeger het grootste deel harer welvaart aan de nijverheid, die echter niet is vooruitgegaan. Eene lettergieterij, eene fabriek voor spoorwagens en de linnenbleekerijen zijn nog tegenwoordig van belang. De handel in landbouwproducten is toegenomen na het droogmaken van de Haarlemmermeer. De omstreken der stad zijn mooi en doen veel aan bloembollenteelt. Teylers museum en het Koloniaal Museum. Zandvoort (zeebad en visscherij). Bloemendaal (krankzinnigengesticht Meerenberg). Beverwijk (vervoer van groenten naar Amsterdam). Uitgeest (bloementeelt).

In de Zaanstreek: Zaandam (14 000 i.; molens en fabrieken voor olie,

hout, papier). Koog, Zaadijk, Wormerveer, Krommenie, West-zaan (molens, chocolade- en stijfselfabr.).

In de streek der droogmakerijen: Broek (in Waterland, zindelijkheid!) Purmerend (handel in kaas, vee en hout), Rijp (vrij levendige binnenl. handel), Monnikendam met verzande haven, die evenwel voor visscherschepen toegankelijk is: ansjovis- en haringvangst, Edam (kaas en hout-handel).

In West-Friesland: Alkmaar (15 000 i.; grootste kaasmarkt van Nederl., veel vee en graan), Schagen (veemarkten), Helder (21 000 i., vóór de opening van 't Noordzeekanaal de drukke voorhaven van Amsterdam: verdedigingswerken). Op het oostelijke schiereiland: Medemblik (achteruitgegaan, vroegere zetel der Friesche koningen), Enkhuizen (achteruitgegaan, vischvangst), Hoorn (11 000 i.; belangrijke vee-, kaas en groentemarkten; goud- en zilversmederijen). Tusschen Hoorn en Enkhuizen eene rij dorpen, de Streek geheeten, waar veel aan tuinbouw wordt gedaan.

§ 30. *Zuid-Holland.* Zuid-Holland geniet het groote voordeel van den eigenlijken Rijnmond (Mond van de Maas geheeten, en nu ook de Rotterdam-sche Waterweg) benevens breede zeearmen (Haringvliet, Goereesche Gat, Volkerak, enz.), die het voorkomen van riviermonden hebben, doch zoutwater bevatten, te bezitten. Daarbij is het zeer gelegen voor den handel op Londen. De westkust is de voortzetting van Noord-Hollands westkust en evenals deze met duinen bezet, waarvoor zich een breed strand uitstrekt. Vandaar ook hier visschers- en badplaatsen (Scheveningen, Katwijk, Noordwijk). Ook vele plaatsen op de eilanden doen aan vischvangst ter zee (Vlaardingen, Maassluis, Pernis). De duinen zetten zich voort op den Hoek van Holland, Voorne en Goedereede. Namen en ligging der overige eilanden?

Geheel Z.-H. buiten de duinstreek is polderland. De droogmakerijen (Nieuw-koopsche droogmakerij, Zuidplaspolder, Prins-Alexanderspolder) liggen meest zeer laag; de laatstgenoemde zelfs 6 M—AP.

De belangrijkste waterwegen zijn: 1. die van Gorkum naar zee langs Dordt, Rotterdam, Maassluis; 2. die van Rotterdam naar Antwerpen langs de Noord, de Dordtsche Kil, 't Hollandsch Diep en het Volkerak; 3. de Lek; 4. de waterweg van Rotterdam naar Amsterdam langs den Hollandschen IJssel, de Gouwe, de Aar, de Drecht en den Amstel; 5. de trekvaart van Rotterdam

over Delft naar Leiden en Haarlem. Al deze waterwegen loopen samen in Rotterdam. Men ga verder den loop der Zuidhollandsche wateren op de kaart na en vergelijkte daarbij § 11. Op de rivieren wordt veel elft en zalm gevangen.

Op de duinen en geestgronden volgt naar het O. grootendeels laagveen, behalve de droogmakerijen, die uit zeeklei bestaan, en langs de Merwede, de Lek, den IJssel en den Ouden Rijn, waar we rivierklei aantreffen. De eilanden hebben zware zeeklei.

Ruim de helft van Z.-H. is grasland, en wel 't meest op het vastland. De eilanden en een aanzienlijk deel van de waarden worden als bouwland gebruikt. Tuinbouw vinden we op de geestgronden, in het Westland, om de groote steden, bij Boskoop en langs de Lek. De tuinbouwproducten van het Westland en het ooft van de streken langs de Lek worden ook naar het buitenland gezonden.

Zeër belangrijk zijn handel en scheepvaart. Rotterdam, met eene handelsbeweging, grooter dan Amsterdam, en stoombootverbindingen met alle groote havens van Europa en de belangrijkste handelsgebieden der wereld, en Dordrecht, waar het hout van de Duitsche Rijnstreken wordt aangevoerd, trekken het aanzienlijkste deel van den handel tot zich.

Eveneens van groot belang is de nijverheid in Rotterdam, 's-Gravenhage, Schiedam, Delft, Leiden, Dordrecht, Gouda, Voorschoten, Schoonhoven en langs de groote rivieren (scheepsbouw), langs IJssel, Lek en Ouden Rijn (steenbakkerijen).

Sporen we naar Haarlem naar 't ZW., dan vinden we op de geestgronden of op den oostelijken rand daarvan: Hillegom (warmoezerijen en bloemeteelt), Noordwijk (teelt van geneeskrachtige kruiden), Leiden (45 000 i.; be-roemde Rijksuniversiteit; lakenfabr., die vroeger aanzienlijker waren dan nu; marktplaats voor eene menigte omliggende dorpen; vandaar vrij drukke markten voor de voortbrengselen van landbouw, veeteelt en tuinbouw). Het kanaal van Leiden naar Katwijk loost door eene groote uitwateringsluis bij Katwijk een deel van het water van Rijnlandsboezem. Zoo noodig doet een stoomge-maal hierbij dienst.

× Aan den Ouden Rijn liggen Alfen en Woerden (het laatste stadje met vele steen- en pannenbakkerijen).

Van Leiden naar 't ZW. voortsporende, komen we langs Voorschoten (Van Kempen's stoomfabriek voor gouden en zilveren werken); 's-Graven-

hage (140 000 i., hoofd- en residentie-stad, zetel van het rijksbestuur, eene mooie stad met schoone omstreken: het Haagsche Bosch met het Huis ten Bosch; de handel is niet geëvenredigd aan de grootte der stad; de nijverheid is er beter ontwikkeld; er zijn groote metaalfabrieken, meubel-, rijtuigfabrieken en werkplaatsen voor goud- en zilverwaren). Ten W. het visschersdorp Scheveningen (druk bezocht zeebad).

De spoorweg brengt ons langs Delft (27 000 i.; Polytechnische School, Instelling voor onderwijs in de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië, 's Rijks magazijnen en werkplaatsen voor krijgsbehoefte, boter- en kaasmakten, aardewerkfabrieken; begraafplaats van de leden van 't Koninklijke huis; standbeeld voor Hugo de Groot); Schiedam (25 000 i.; 314 branderijen, invoer van koren en steenkool, uitvoer van jenever en gist); Rotterdam, met Delftshaven eene gemeente van 190 000 i. Gunstige ligging aan de breede Maas: verbinding met de zee langs 't Voornsche Kanaal, maar nu korter langs den Nieuwen of Rotterdamschen Waterweg, gemeenschap met binnen- en buitenland bovendien door 3 spoorwegen en door waterwegen. Nieuwe havenwerken op Fijenoord; acht binnenhavens. Ruim $\frac{2}{3}$ der handelsbeweging van Nederl., wat den inhoud der schepen betreft, komt voor rekening van R. De stad is bijzonder gunstig gelegen voor den doorvoer van Duitschland en België (de Maas is overbrugd voor den spoorweg!) naar Engeland. De nijverheid is ook van veel belang: vooral metaalfabrieken, branderijen, suikerraffinaderijen, tabaksfabrieken; Kralingen (13 000 i.) ten O. van R., met buitens. Tegenover R. ligt Fijenoord (fabriek van stoommachines en ijzeren stoombooten).

Ten W. van R. liggen aan de Maas; Delftshaven (nu ééne gemeente met Rotterdam; de naam herinnert aan den vroegeren bloei van Delft als handelsstad); Vlaardingen (11 000 i.; haringvisserij) en Maassluis (haringvisserij; het stadje profiteert bij den Nieuwen Waterweg, terwijl Hellevoetsluis er bij verliest; — vergelijk Helder).

X Aan den IJssel: Gouda (19 000 i.; drukke kaashandel: Stolsche kaas; pijpenfabrieken; stearinekaarsenfabriek); ten N. Boskoop (boomkweekerij); Oudewater (kaas- en hennephandel).

X Aan de Lek: Vianen en Schoonhoven (de laatste plaats met zalmvisserij en werkplaatsen voor goud en zilver).

X Aan de Linge: Leerdam met paardenmarkten en glasblazerijen.

X Aan de Merwede: Gorinchem of Gorkum (11 000 i.; handel in graan, vee en bennep); verder westelijk Giesendam, Sliedrecht, en bij de Noord Alblasserdam (Kinderdijk), alle woonplaatsen van aannemers en van polderlieden; verder vele scheepstimmerwerven.

Op de eilanden: Dordrecht (29 000 i.), rijke handelsstad, vroeger van meer belang dan tegenwoordig; nog aanzienlijke aanvoer van hout uit Duitschland; bovendien is de binnenl. handel van veel belang; Ridderkerk (vlasserijen en scheepstimmerwerven); Oud-Beierland (aanzienlijk dorp); Hellevoetsluis (oorlogshaven); Brielle (achteruitgegaan: verzanding van den Maasmond); Middelharnis en Sommelsdijk (vischvangst).

§ 31. *Zeeland.* Zeeland bestaat uit eilanden, die door de zee en de Schelde gevormd zijn, en Zeeuwsch Vlaanderen, dat uit aaneengeslibde eilanden is ontstaan. Mensch en natuur werken samen om ook eenige der tegenwoordige Zeeuwsche eilanden met elkander te verbinden. Het water tusschen Schouwen en Duiveland is bijna verdwenen; een dam in het Slaak verbindt St-Filipsland met N.-Brabant; een dam, waarbij steeds meer aanslibt, vereenigt Walcheren met Z.-Beveland en dit met N.-Brabant. De Ooster-Schelde is sedert de laatst vermelde afdamming geheel zeearm geworden en bevat zeewater; de Westerschelde kan nog in zekeren zin als Scheldemond worden beschouwd, maar bevat toch brak en bij Vlissingen zelfs zout water. Het kanaal van Hansweert—Wemeldinge, een deel van den handelsweg tusschen Rotterdam en Antwerpen, wordt druk bevaren. Het kanaal van Terneuzen naar Gent brengt de laatste stad in gemeenschap met de zee. Het kanaal door Walcheren dient grootendeels voor 't verkeer tusschen de aangelegen plaatsen. (Namen der eilanden en der wateren?)

Op de Noordzeekusten komen duinen voor, met uitzondering van op de westkust van Walcheren (Westkappelse dijk). Voor 't overige zijn overal dijken. Zeeland bestaat uit zeeklei. De bodem ligt overal ongeveer zoo hoog als de gemiddelde zeespiegel. Buiten de duinen is geheel Zeeland een poldergebied, waarvan het water meestal bij eb (de getijden zijn overal in de Westerschelde en Ooster-Schelde zeer duidelijk merkbaar) door sluizen afstroomt, zonder dat het, zooals in Holland, vooraf behoeft te worden opgemalen. Op menige plaats zijn oude wateren (o. a. Zwin, Braakman, Hellegat) geheel of gedeeltelijk dichtgeslibd, op menige plek ook heeft eene overstroming groote

uitgestrektheden lands weer doen verdwijnen (Reimerswaal, Verdrongen land van Zuid-Beveland en dat van Saaftingen).

In geheel Zeeland is landbouw, hier en daar afwisselende met veeteelt, de hoofdbezigheid. Tarwe, gerst, erwten, boonen en vlas (ook aardappelen, suikerpenen en meekrap) zijn de hoofdvoortbrengselen. De vischvangst bepaalt zich tot de Zeeuwsche wateren. Ierseke is het middelpunt van drukke oesterteelt en oesterhandel.

De buitenlandsche handel was voorheen veel belangrijker dan nu. Vlissingen heeft uitmuntende havenwerken gekregen, doch het vermag tegen den handel van Antwerpen niets. Dichtslibbing van vaarwaters en verplaatsing van den handel naar Antwerpen, Rotterdam en Amsterdam zijn daar de oorzaken van. Gevolg: vele „dooide” steden, terwijl de landbouw vele welvarende dorpen heeft doen ontstaan. De binnenlandsche handel op de week- en jaarmarkten is van belang.

De Zeeuwsche nijverheid beteekent niet veel. De meestoven en garancine-fabrieken kwijnen meest, waar ze nog bestaan; chocolade wordt weinig meer gefabriceerd; Vlissingen heeft scheepsbouw.

- X Op Schouwen: Brouwershaven (oorspronkelijk de haven, waar de Hollandsche brouwers hun bier voor Zeeland aanvoerden; standbeeld voor Jacob Cats) en Zieriksee (de handel is achteruitgegaan, zoo ook de garancinefabricatie).
- X Op Duiveland: Bruinisse (voornaamste plaats voor de mosselvangst en andere visscherij, vertier).
- X Op Tolen: Tolen (handel op N.-Brab.; ansjovis).
- X Op Z.-Beveland: Goes, de welvarende marktplaats voor de landbouwvoortbrengselen van bloeiende dorpen als Kloetinge, 's-Heer-Arendskerke, Heinkenszand. Kunstmatige oesterteelt bij Ierseke.
- X Op Walcheren: Middelburg (16 000 i.; vroeger eene belangrijke koopstad, — het fraaie raadhuis herinnert aan dat bloeitijdperk; — na een' tijd van kwijning eenigszins herlevend: spoorweg naar Vlissingen en kanaal Vlissingen—Vere; bloeiende binnenl. handel in landbouwvoortbrengselen); Westkappel (sterke zeedijk, welks onderhoud jaarlijks f 75 000 kost); Domburg (zeebad); Vlissingen (12 000 i.; groote nieuwe havenwerken, spoorwegverbinding, toenemende handel, die echter behoefte heeft aan meer kapitaal om tot bloei te komen en met dien van Antwerpen te kunnen mededingen). Vere en Arnemuiden (beide sterk achteruitgegaan).

† In Zeeuwsch-Vlaanderen: Sluis (vóór de verzanding van het Zwin de haven van Brugge); Aardenburg, Oostburg en IJzendijke (welvarende landstadjes); Breskens (haven, veer); Biervliet (Willem Beukelsz.), Terneuzen, door een kanaal verbonden met Sas van Gent (Sas = waterloozing; vroeger was S. v. G. de haven van Gent, nu ligt het een eind van den Braakman verwijderd); Hulst (korenhandel).

§ 32. *Noord-Brabant*. Nederlands grootste provincie bestaat voor $\frac{3}{4}$ uit zand- en grindgronden, die slechts zelden heuvels vormen. Het hoogst is het Kempenland, tegen de Belgische grens. De riviertjes, die door de zandgronden stroomen, hebben eene strook beekklei langs hunne oevers doen bezinken. Op de grenzen van Limburg strekt zich de Peel uit, een hoogveen, dat echter voor een groot deel reeds is afgegraven. Het NW. der provincie is kleigrond.

De Maas, die in 't NO. en N. de grens vormt, is eene rivier, welke bij een tamelijk groot verval zeer ongelijkmatige waterhoeveelheid heeft; daarbij bemoeilijkt de bochtige loop eene snelle afstrooming. Daardoor hebben de aangrenzende gemeenten nogal eens te lijden van doorbraken en overstromingen. Bij St. Andries maakt eene schutsluis de gemeenschap voor de scheepvaart op Waal en Maas mogelijk. Bij Loevestein vereenigt de Maas zich met de Waal, om als Merwede westwaarts te stroomen. Deze rivier is zeer waterrijk, en om nu de afstrooming te bevorderen, heeft men de killen van den Bieschbosch door dammen afgesloten en tevens langs de oostzijde van Dordrechtseiland een zwaren dijk gelegd. Zodoende loopt nu een deel van het Merwede-water langs deze nieuwe bedding (Nieuwe Merwede) naar het Hollandsch Diep.

Om het gevaar van doorbraak te verminderen, heeft men den dijk tusschen Mook en Grave bij het dorp Beers lager gemaakt (Beersche overlaat), zoodat bij hoogen stand het water N.-Brabant ten Z. van de Maasdijken en ten N. van de hoogere zandgronden kan binnenstroomen. Westwaarts gaande stroomt dit ondiepe, maar breede water (Beersche Maas) naar de Dieze, om daarlangs bij Crevecœur in de Maas te geraken. Wanneer dit echter door te hoogen stand van het Maaswater niet kan geschieden, loopt de Beersche Maas ten Z. van 's-Hertogenbosch om en tracht bij Bokhoven (waar eene overlaat is) op de Maas te komen. Kan ook dit niet, dan gaat het over den

Baardwijkschen overlaat de Langstraat binnen en vloeit tusschen dijken door, als 't ware eene verbreedde bedding van het Oude Maasje, naar den Amer en in 't Hollandsch Diep. Men wil nu evenwel de Maas bij Hedikhuizen afsluiten en een nieuwen Maasmond langs het Oude Maasje graven. Daardoor houdt de vereeniging van Maas en Waal bij Loevestein op en wordt de Maasmond naar den Amer verlegd. De Maas zou zoodoende snellere afstroming krijgen, het gevaar voor doorbraak zou worden verminderd, en de overlaten zouden misschien kunnen worden gedicht.

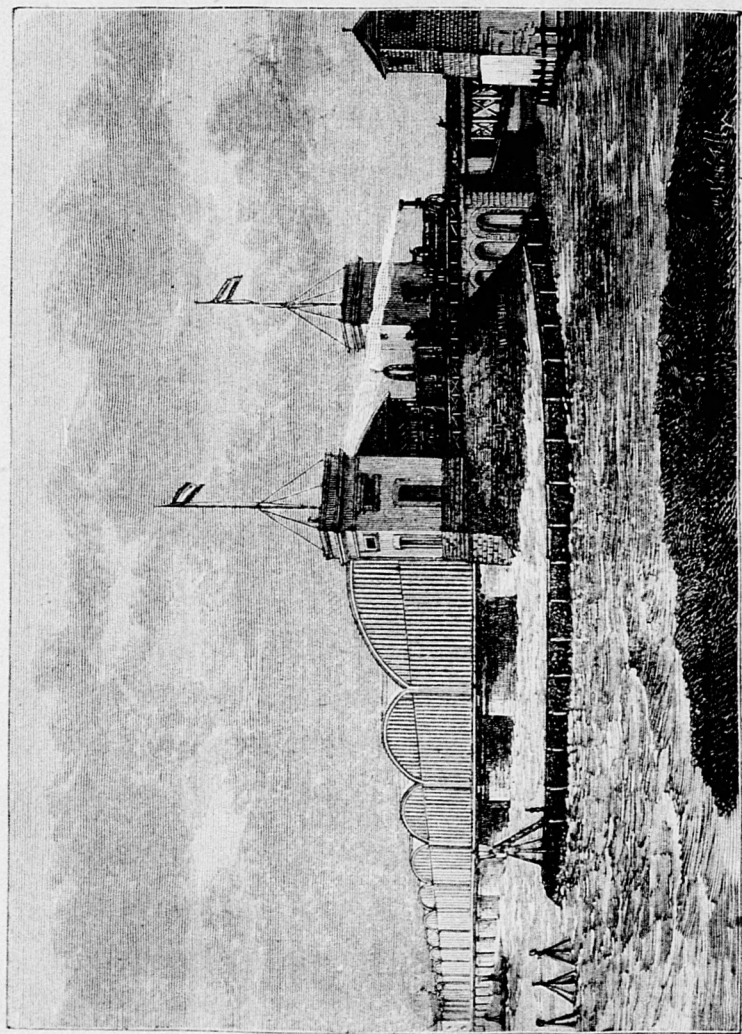
Voor de kleine rivieren en de kanalen (het belangrijkste is de Zuid-Willemsvaart) zie men de kaart.

Ruim $\frac{1}{5}$ van den bodem ligt woest. Meer dan $\frac{1}{4}$ is voor landbouw in gebruik. Rogge, boekweit, haver zijn de hoofdproducten. Verbouw van hop. De Langstraat doet aan hooibouw. Bergen-op-Zoom doet aan vischvangst (ansjovis). Vele markten worden druk bezocht. Bij den doorvoerhandel van en naar België heeft Noord-Brabant zelf niet veel belang.

De fabrieksnijverheid is aanzienlijk, vooral die in wol (Tilburg, Geldrop, Gemert), linnen (Vechel, Eindhoven, Geldrop, Boxtel), verwerking van suikerpenen (Bergen-op-Zoom, Rozendaal, Oudenbosch en verder in 't W.), lederfabricatie en -verwerking (dorpen aan de Langstraat), tabaks- en sigarenfabrieken (Eindhoven), bier.

Aan den spoorweg: Bergen-op-Zoom (11 500 i.; handel in hout, schors en ansjovis); Rozendaal (10 000 i.; kruispunt van de spoorwegen van Holland naar België en van Zeeland naar Duitschland; landbouw, handel en nijverheid); Breda (20 000 i.; handel met België, bierbrouwerijen, Militaire Akademie, schoone omstreken: Prinsenhage); Tilburg (32 000 i.; 180 wolfabrieken, verder vele leerlooierijen en fabr. voor werktuigen), Boxtel (kruispunt voor spoorwegen, damastfabrieken), Schijndel, St.-Oedenrode en Vechel (klompenmakerijen, levendige dorpen); Uden (aanzienlijke markten).

De hoofdstad 's-Hertogenbosch (26 000 i., drukke markten; aanzienlijke nijverheid). Verder in de Meierij: St.-Michielsgestel (doofstommen-instituut); Eindhoven (in het stadje en de omstreken vele fabrieken voor snuif, tabak, manufacturen) en Helmond (linnen-, katoen- en wolfabr. en ververijen).

Spoorwegbrug bij den Moerdijk.

Verder dienen nog te worden genoemd: Oudenbosch en Zevenbergen (beide met wortelsuikerfabrieken); Moerdijk (grootste spoorwegbrug van Nederl.); Geertruidenberg (fabr.); Raamsdonk, Waspik, Kapelle, Waalwijk (dorpen aan de Langstraat met vele schoenmakerijen, leerlooierijen en hooibouw); Werkendam (aannemers en polderwerkers); Woudrichem of Workum (visscherij); Heusden (enkele fabr.); Oosterwijk (leerlooierijen en schoenmakerijen); Os (veemarkten); Grave; Kuik en Boxmeer (nijverheid).

§ 33. *Limburg.* Limburg is van alle Nederlandsche provincies het verst van zee verwijderd. 't Is tevens de hoogstgelegene, die in het Z. den overgang vormt tot de Ardennen. Vele punten stijgen tot 200 M. of daarboven: Krikelenberg, Bescheilberg, Vaalserberg. De St.-Pietersberg is 123 M. hoog. De Maas doorstroomt tusschen de hooge oevers de gansche provincie van het Z. naar het N. Zooals reeds bij N.-Brabant werd opgemerkt, lijdt de Maas aan zeer onregelmatige waterhoeveelheid; bovendien is 't verval in Limburg zeer groot en de weg langs de rivier naar zee lang. Vandaar dat de Maas voor den handel van niet zoo heel groot belang is. De bijrivieren, die van links en rechts komen, (welke?) hebben vruchtbare beekklei gevormd en brengen met haar snelstroomend water fabrieken in beweging.

In de schoone zuidhelft van Limburg komt de rotsgrond hier en daar aan de oppervlakte. Meestal is hij echter bedekt met eene zeer vruchtbare geel-bruine grondsoort, die men hier Limburgsche klei noemt. Op verscheiden plaatsen (St.-Pietersberg en Geuldal) heeft men steengroeven, waaruit een lichtgele steen wordt gehaald, die als bouwsteen wordt gebruikt. In 't ZO. van Limburg (bij Kerkrade), wordt zeer goede steenkool gedolven. Het midden en N. van Limburg bestaat uit zand, dat in de Peellanden met hoogveen, langs de Maas met eene smalle strook rivierklei en langs de beken met beekklei is bedekt.

Landbouw is in Limburg de hoofdbezigheid; in 't Z. tarwe en haver, op het zand meest rogge. In Zuid-Limburg zijn groote boomgaarden. De veeteelt levert zeer goede resultaten (Limburgsche kaas).

De handel wordt bevorderd door den aanleg van spoorwegen, doch blijft meest doorvoerhandel en binnenlandsch verkeer.

Van meer belang is de nijverheid, vooral in 't Z. Vaals en Roermond ver-

werken wol; papier, glas, kristal en aardewerk worden in Maastricht vervaardigd; bier wordt bijkans overal gebrouwen.

Maastricht (31 000 i.; hoofdstad, mooie ligging aan den voet van den St.-Pietersberg; er is veel nijverheid: eene papierfabriek met 500 werkl.; fabriek van den heer Regout met 2500 arbeiders; de voorstad Wijk op den rechter oever); Meerssen, Valkenburg (grotten), Gulpen, Vaals met lakenfabr.; Kerkrade met steenkolenmijnen; Beek (met appelstroop- en appelwijnfabrieken) en Sittard, alle plaatsen in het heuvelachtige, schoone en vruchtbare Zuid-Limburg. Roermond (11 000 i.; handel in landbouwvoortbrengselen en fabr., o.a. voor wollenstoffen en behangselpapieren), Venlo (10 000 i.; kruispunt van spoorwegen; de groote route Hamburg—Parijs loopt langs Venlo; levendige doorvoerhandel); Weerd (drukke markten), Gennep en Mook.

§ 34. *Gelderland.* Gelderland bestaat uit drie stukken, door rivieren van elkander gescheiden: de hooge schraalbevolkte Veluwe met zand- en grindgrond, hier en daar rijk aan bosschen, elders met heide bedekt en met de schoone, steil afhellende Veluwezoom aan de zuid- en zuidoostzijde; in de tweede plaats de Graafschap Zuften met de Lymers, bestaande uit zand en grind, behalve langs de rivieren, waar, vooral in de Lymers, vruchtbare rivierklei ligt; in de derde plaats de Betuwe, de Tieler- en de Bommelerwaard en 't Land van Maas en Waal (vruchtbare rivierklei). Ten O. van het Land Maas en Waal dringen de grindheuvels van Kleef tot aan de Waal binnen. Op het noordelijkste punt van deze schoone boschrijke heuvelstreek (Nederrijkswoud) ligt het oude Nijmegen. De Kleefsche en Nijmeegsche heuvels ter eener en die van Montferland ter anderzijde vormen de poort, waardoor de Rijn Nederland binnenstroomt.

Men ga den loop van den Rijn, de Waal, (die $\frac{2}{3}$ van het Rijnwater meevoert), den IJssel (een Rijnarm, die bij Doesburg het water van den Ouden IJssel ontvangt) en de Maas, met de kaart na. Op de groote rivieren wordt zalm en elft gevangen. Langs de Waal, den IJssel en den Rijn zijn vele steenbakkerijen.

Gelderland grenst met de onvruchtbare Veluwe aan de Zuiderzee, die hier ondiep is. Vandaar dat op deze kust, waar bovendien geen enkele rivier

uitstroomt, geen belangrijke steden zijn ontstaan. Elburg en Harderwijk doen aan vischvangst op de Zuiderzee.

Ongeveer $\frac{1}{4}$ van Gelderlands oppervlakte ligt woest; het meest verdienen de zandverstuivingen van de Veluwe den naam van woeste gronden. De Betuwe is eene vruchtbare landbouwstreek (tarwe, haver, rogge, aardappelen, tabak, suikerpenen); ook de Veluwezoom en de Lymers zijn goede landbouwstreken. Bij Wageningen en Nijkerk wordt ook, evenals hier en daar in de Betuwe, tabak verbouwd. De veeteelt wordt meest met den landbouw verbonden uitgeoefend; de uiterwaarden worden als graslanden gebruikt. De ooftteelt in de Betuwe is van veel belang. Zutfen, Harderwijk en Nijkerk verzenden veel boomschors uit de Graafschap en de Veluwe. Op deze laatste vindt men papiermolens en koperpletterijen.

In de Graafschap (Winterswijk, Aalten, Groenlo) en in Venendaal zijn katoenfabrieken. De handel met het buitenland is in Gelderland van weinig belang; de markten zijn echter op menige plaats zeer druk.

X Arnhem (47 000 i.; hoofdstad met schoone omstreken, daarom druk bezocht; vele buitens; in de nabijheid het buitengoed Bronbeek, nu een verblijf voor invaliden van ons Indische leger); Huizen (steenbakkerijen); Oosterbeek (villa's); Wageningen (tabaksbouw, Rijkslandbouwschool met proefstation; het koninklijke Oranje-Nassauoord); Kuilenburg (stoelmakerijen, kunstige spoorbrug); Zalt-Bommel (veemarkten); Tiel (graanen ooftmarkten); Nijmegen (30 000 i.; op het noordelijke einde van eene strook hoogen grindgrond; oude stad op heuvels gebouwd, maar in den laatsten tijd sterk uitgebreid en verfraaid; het Valkhof en de Heidensche kapel; mooie omstreken); Zevenaar (grensstation); Terborg (ijzergieterij); Doetichem (klompenmakerijen); Winterswijk (belangrijk fabrieksdorp); Groenlo; Borkelo; Lochem; Zutfen (16 000 i.; veel toenemend vervoer, kruispunt van spoorwegen, brug over den IJssel); in de nabijheid Nederlandsch Mettray (eene inrichting ter opvoeding van verwaarloosde knapen); Brummen, Dieren, Velp (mooie streken langs den IJssel, met vele buitens); Doesburg (handel in hout, boter en vee).

Op de Veluwe: Apeldoorn (groot, welvarend dorp met papierfabrieken en eene koperpletterij; in de nabijheid Het Loo). Langs den noordrand der Veluwe: Nijkerk (handel in tabak, brandhout, schors en honig); Harder-

wijk (depôt van koloniale troepen; visscherij en bokkingrookerij); Elburg (bokkingrookerij); Hattem.

§ 35. *Utrecht.* Utrecht ligt in het midden des lands. De oostelijke helft heeft eene meer of min Geldersche (Veluwsche), de westhelft eene Hollandsche natuur. Op de grens van Gelderland en Utrecht is de Geldersche Vallei, waarop naar het W. een hoogterug volgt, waarvan de noordhelft met het Gooiland samenhangt. Deze Utrechtsche Heuvelrug, uit zand- en grindgronden bestaande, heeft eene mooie natuur, te midden waarvan vele villa's en bekoorlijke dorpen. Ten W. van den heuvelrug volgt een lager gedeelte, waardoor de rij van versterkingen en inundatiën loopt, die samen de Utrechtsche linie vormen en moeten dienen om Holland te verdedigen. Nog verder westelijk vinden we lageveen- en rivierkleistreken, die onmiddellijk met de Hollandsche samenhangen en polderland zijn. Langs de Eem ligt zeeklei.

Over den Krommen en den Ouden Rijn is reeds in § 11 gesproken. De aanwezigheid van breede strooken rivierklei langs hunne oevers, bewijst, dat zij vroeger, toen ze nog werkelijk Rijnarmen en dus rivieren waren, veel meer hadden te beteekenen. De Vecht loost bij Muiden het water van de omgelegen polders, van den Krommen en den Vaartschen Rijn en van een deel van den Ouden Rijn (zie § 11). Ook voor den IJssel zie men § 11. De Lek op de zuidgrens is nu de voortzetting van den Rijn. De Eem, uit de vereeniging van verschillende watertjes ontstaan, is van Amersfoort af voor kleine schepen bevaarbaar. De Keulsche Vaart (van Amsterdam naar Weesp en verder langs Vecht, Vaartschen Rijn en Zederikkanaal naar Gorkum) wordt vrij druk bevaren.

Op de lage venen en de zeeklei van het Eemland worden veeteelt en hooibouw uitgeoefend. De rivierklei is voor landbouw en veeteelt in gebruik.

Behalve de korensoorten (meest rogge, boekweit, tarwe en haver, wordt tabak (Amersfoort, Renen) verbouwd. Het Utrechtsche oft uit het Z. der provincie wordt naar de groote steden van ons land en naar Engeland uitgezonden.

Op de Lek vangt men zalm; Bunschoten vischt op de Zuiderzee.

Voor den binnenlandschen handel is de stad Utrecht het middelpunt. Dezelfde stad is ook de voornaamste plaats in industriëel opzicht: de werkplaatsen van

de Rijn- en de Centraal-spoorwegmaatschappij, eene fabriek voor stoomwerktuigen, tabaksfabrieken; Amersfoort, Utrecht, Venendaal en Zeist verwerken katoen en wol. Langs den Krommen en den Ouden Rijn, de Vecht en den IJssel zijn steen- en pannembakkerijen.

X De hoofdstad Utrecht (80 000 i., middelpunt des lands, samenkomst van vele spoorwegen, — welke? — handel en fabr.; Hoogeschool; Observatorium van 't Meteorologisch Instituut; Munt; Veeartsenijschool; gesticht voor ooglijders); Amersfoort (15 000 i.; nijverheid; fabrieken voor zoogenaamd Amersfoortsch en een voor tapijten, tabaksbouw); Zeist (nijverheid, stichting van de Moravische broeders), Amerongen (handel in tabak en hout), Venendaal (katoen- en wolfabr.); Renen en Wijk-bij-Duurstede (oude stadjes); Vreeswijk (drukkerij, scheepvaart); Jutfaas (steen- en pannembakkerijen); IJsselstein (hoepelmakerij); Montfoort, Maarsen, Breukelen, Loenen en Vreeland (de vier laatste aan de Vecht); Soest (Soestdijk) en Baarn (mooie streken).

§ 36. *Overijsel.* Het oosten en midden van Overijsel (Twente en Salland) is een tamelijk hooggelegen gedeelte, dat op natuurlijke wijze grootendeels langs de bochtige Vecht op het Zwarte Water afstroomt. De bodem bestaat daar grootendeels uit zandgronden; in de heuvels bij de oostgrens en die ten W. van de Regge komt de grindgrond aan de oppervlakte. Langs de rivieren en beken ligt beekklei, langs IJssel (bij den mond het Kampereiland) en Zwartewater rivierklei. Uit de Overijselsche zoowel als uit de Geldersche beekklei wordt ijzeroer gedolven. Waar Pruisen het verst naar het W. toe opdringt en in het N. langs de Drentsche grens, ligt hoogveen, dat reeds gedeeltelijk is vergraven. Dedemsvaart en Friezenveen zijn dan ook veenkolonien.

Het NW. van Overijsel (Vollenhove) is grootendeels laagveen, waarin plaszen en meren. Dit is een poldergebied.

De kuststreek is voor Overijsel van meer belang dan die voor Gelderland bleek te zijn, hoofdzakelijk omdat de IJssel en het Zwarte Water er verkeerswegen naar de Zuiderzee zijn. Dat het Keteldiep, de bruikbaarste mond van den IJssel, en het Zwolsche Diep, de voortzetting van het Zwarte Water, tusschen dammen in zee worden gebracht, bewijst dat deze hier ook al ondiep is.

Vóór het Zwolsche Diep ligt het lage eiland Schokland, dat door zijne bewoners is verlaten, omdat het geene zekere woonplaats meer aanbod.

De rivieren en kanalen op de kaart na te gaan!

Overijsel behoort tot de provinciën, waar nog groote streken woest liggen.

In het W. wordt de grond meest voor veeteelt en hooibouw (Kampereiland) gebruikt; men houdt vele varkens; vandaar uitvoer van hammen en worst uit de streken van Wije en Olst. Voor bouwland zijn veel minder groote oppervlakten in gebruik dan voor grasland. Rogge en boekweit zijn er hoofdproducten.

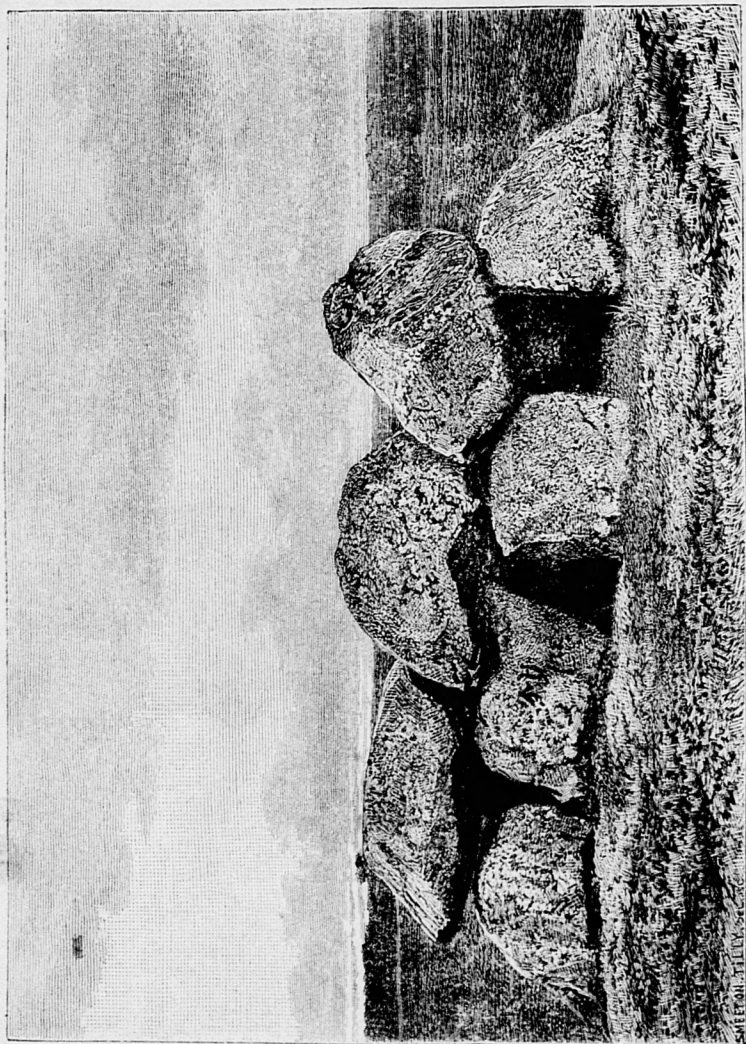
De Zuiderzeestadjes en Kampen doen aan vischvangst.

De ligging tusschen het noorden en het midden des lands, alsmede tusschen Holland en Duitschland en de levendige industrie, hebben een vrij aanzienlijken handel doen ontstaan. De katoennijverheid van Twente werkt voor tropische gewesten in Azië en Afrika zoowel als voor het vaderland. Langs den IJssel zijn vele steenbakkerijen.

Zwolle heeft ijzerfabrieken, Kampen werkt in tabak, Deventer heeft ijzerindustrie, tapijtenfabrieken en koekbakkerijen. In 't NW. worden matten vervaardigd en zijn kalkovens (Zwartsluis).

X Zwolle (25 000 i.; de nette hoofdstad aan de samenkomst van water- en landwegen, drukke markten en meest binnenlandsche handel; nijverheid); Wije en Olst (mooie omstreken, uitvoer van ijzeroer; worstfabrieken); Deventer (22 000 i.; oude stad met eene ijzergieterij en eene tapijtenweverij); Raalte, Nijverdall; Rijsen (jute-fabrieken); Goor (drukke markten), Almelo; Hengelo; Enschede (13 000 i.); Oldenzaal en Ootmarsum (alle fabrieksplaatsen, vooral katoenfabr.). Friezenveen (vele Friezenveners hebben winkels in St.-Petersburg; handel in tuinzaden), Gramsbergen en Hardenberg, Zwartsluis (kalkbranderijen, turfhandel); Genemuiden (mattenmakerijen); Hasselt (kalkbranderijen); Kampen (18 000 i.; welvarende en rijke stad, de markt voor de voortbrengselen van 't Kampereiland, dat grootendeels eene stedelijke bezitting is; sigarenfabr.); Vollenhove (vischerij); Blokzijl (mattenmakerijen, handel in matten); Steenwijk (markten en handel); Kuinre.

§ 37. *Drente.* Drente is eene landprovincie, die eerst laat tot ontwikkeling is gekomen. De vooruitgang staat hier in nauw verband tot de vervening en de ontginning van de heidevelden.

Hunebed bij Tinaarlo.

Drente helt van het midden, het Ellertsveld, naar alle zijden af, zooals is te zien aan de menigte riviertjes. Welke zijn daarvan de voornaamste? Het verkeer heeft er niet veel aan, doch er liggen te midden van de zand- en grindgronden, waaruit Drente grootendeels bestaat, meer vochtige en vruchtbare strooken grond lands, die als weiland worden gebruikt. Waar men het oer er uit heeft verwijderd, begint men ze ook, wanneer ze althans niet betrekkelijk te laag liggen, voor korenbouw te gebruiken.

De Drentsche kanalen, die uitsluitend voor het binnenlandsch verkeer dienen, zijn oorspronkelijk meest voor 't vervoer van turf en den waterafvoer gegraven. Welke zijn de belangrijkste?

In 't O. en Z., ook in 't W. ligt hoogveen, dat in menige streek reeds grootendeels is afgegraven. Daar zijn vele veenkoloniën ontstaan: Hoogeveen, Smilde, Veenhuizen, Nieuw-Buinen, Nieuw-Amsterdam, Nieuw-Dordrecht, Erica. De Hondsrug bevat vele keien; hier is dan ook de streek der hunebedden.

Drente ligt nog voor ruim de helft van zijne oppervlakte woest. De ontginning gaat langzaam vooruit. Grasland vindt men om Meppel (boter) en aan de stroompjes. De schapenteelt op de heidevelden is hinderlijk voor de ontwikkeling der bosschen. Onder de landbouwvoortbrengselen zijn de belangrijkste rogge, boekweit, aardappels.

Natuurlijk is de nijverheid in Drente nog van weinig belang. Te Assen is eene ijzergieterij, te Nieuw-Buinen eene glasfabriek; in de veenstreken zijn hier en daar ook kalkbranderijen.

Assen (8600 i.; de nog jonge, in bloei toenemende hoofdstad); Norg (paardenmarkten); Veenhuizen (bedelaarsgestichten met eenige nijverheid); Smilde (bloeiende veenkolonie); Beilen; Hoogeveen (aanzienlijke veenkolonie, de volrijkste plaats van Drente, drukke scheepvaart); Meppel (veel verkeer, handel in boter en vee); Koevorden (vroeger eene vesting); Dalen (mooie streek); Emmen, Borger, Gieten en Zuidlaren (op den Hondsrug). Het op de vorige blz. afgebeelde hunebed ligt in de heide dicht aan den spoorweg, bij Tinaarlo, ten ZW. van Zuidlaren; het is wel niet het grootste, maar het minst geschondene in Nederland. De grootste van de deksteen is 1.2 M. lang. Het bestaat uit 11 steenen en is 5 M. lang en 2.5 M. breed. Bij de oostgrens de bloeiende veenkolonie Nieuw-Buinen (glasblazerij).

§ 38. *Friesland*. Friesland bezit op den noordrand der Wadden twee eilanden: Ameland, dat door een' vangdijk met vasten wal is verbonden, en Schiermonnikoog, een jong zeebad. Beide hebben duinen langs den Noordzeekant.

In het O. en ZO. vindt men zand- en grindgronden, die verder westwaarts in het Z. nog herhaaldelijk uit het lageveen opsteken, n.l. bij Joure en in het schoone, boschrijke Gaasterland. Op den zandbodem ligt in het O. hier en daar hoogveen; men vindt er ook veenkoloniën. Het midden en ZW. bestaat uit laagveen, het N. en NW. uit zeeklei. Friesland is voor een groot gedeelte polderland. In 't W. zijn enkele droogmakerijen (de Makkumer, Parregaaster- en Workumer polders).

Riviertjes heeft Friesland weinige: de Boorn en de Kuinder of Tjonger, die zich met de Linde vereenigt. Kanalen zijn er vele. In de oosthelft zijn veenkanalen, n.l. de drie Compagnonsvaarten (zie de kaart). In het lagere midden en westen ligt bijkans ieder dorpje aan een kanaal of een kanaaltje. Enkele hoofdroutes zijn: Stroobos—Lemmer, Stroobos—Stavoren, Stroobos—Dokkum, Dokkumer Nieuwe-Zijlen—Leeuwarden—Harlingen, Leeuwarden—Sneek. Friesland is rijk aan meren (zie de kaart!).

Het bouwland ligt grootendeels ten N. van de lijnen Stroobos—Dokkum—Harlingen en in het O.; bovendien wordt in den driehoek Harlingen—Franeker—Makkum meer aan landbouw dan aan veeteelt gedaan. Het overige deel van Friesland, met uitzondering van de woeste gronden (10⁰/₀ in 't O. en ZO.), is grasland. Men spreekt in Friesland van den bouw- en den greidhoek. Veeteelt (kaas- en boterbereiding) is de hoofdbezigheid. Van de landbouwvoortbrengselen zijn de belangrijkste: aardappelen, vlas, koolzaad en cichorei.

Op de meren en plassen wordt veel paling gevangen en ook op zee wordt door verscheiden kustplaatsen aan de visscherij deelgenomen.

De binnenlandsche handel is zeer druk, vooral in Leeuwarden en Sneek. Harlingen drijft aanzienlijken handel op Engeland, Lemmer op Amsterdam.

De industrie bepaalt zich meest tot steenbakkerijen op de klei, kalkbranderij, scheepsbouw, de vervaardiging van schaatsen en oorijzers.

Leeuwarden (29 000 i.; de nette hoofdstad met aanzienlijken vee-, boter- en graanhandel); Franeker (planetarium van Eise Eisinga); Harlingen (10 000 i.; belangrijke haven; invoer van Noordsch hout; uitvoer van vee, boter, kaas en visch, vooral naar Engeland); Makkum; Workum; Hin-

deloopen en Stavoren (achteruitgegaan); Lemmer (vaart op Amsterdam); Koudum; Balk (in het bekoorlijke Gaasterland); Joure (Friesche klokken); het nette Sneek (11 000 i.; veel handel in boter en kaas); IJlst (Friesche schaatsen); Bolsward (boterhandel); Heerenveen (drukke scheepvaart, in de nabijheid Oranjewoud); Gorredijk, Beetsterzwaag en Drachten (zeer welvarende dorpen); Bergum; Dokkum (oud stadje met handel in landbouwproducten); Vrouwen-, St.- Anna en St.- Jakobi-Parochie (welvarende landbouwdorpen in het Bilt).

§ 39. *Groningen.* Tot Groningen behoort slechts één waddeneiland, het kleine Rottumeroog, dat alleen door een' strandvoogd en de zijnen wordt bewoond.

Ten N. van Hoendiep en Eemskanaal en bovendien rondom den Dollart, op twee plaatsen tot ten Z. van het Winschoterdiep, is zeeklei. De ZO. driehoek bestaat grootendeels uit nog aanwezige of vergraven hoogevenen (veenkoloniën). Ten O., ZO. en ZW. van de stad Groningen is laagveen. De woeste gronden (15%) vindt men 't meest in het ZO. De lage veenstreken aan de oostzijde van de stad Groningen, verder de omgeving dezer stad, en de landerijen, begrensd aan de oostzijde door het Boterdiep, aan de noordzijde door de lijn Onderdendam—Winsum en aan de westzijde door het Aduarderdiep, worden in hoofdzaak voor veeteelt gebruikt. Het overige (ruim 50%) is grootendeels bouwland, hoewel meestal gepaard met eenig weiland. Haver, aardappelen, boonen, koolzaad, gerst, tarwe en rogge zijn de hoofdvoortbrengselen van den landbouw. Groningen is de minst boschrijke provincie des lands. Zoutkamp en Delfzijl doen aan vischvangst.

De nijverheid is niet bijzonder belangrijk, het meest in de hoofdstad en in de veenkoloniën, in welke laatste aardappelmeel, stroop, brandewijn en stroop-papier wordt gefabriceerd. De scheepsbouw is er achteruitgegaan. Op de klei treft men steenbakkerijen aan; hier en daar zijn kalkbranderijen; in Delfzijl en Zoutkamp portland-cementfabrieken.

De handel wordt door de vele kanalen (de hoofdkanalen — welke? — loopen op de hoofdstad uit) gemakkelijk gemaakt. De hoofdstad heeft een levendigen binnen- en buitenlandschen handel, meest in koren; de weekmarkten zijn er zeer druk.

Groningen is bijna geheel polderland. Riviertjes zijn er slechts weinige, en deze zijn in het benedengedeelte van hun' loop gekanaliseerd. Ruiten A en

Mussel A vormen de Westerwoldsche A. De Hunze en de Drentsche A zijn alleen in Drente nog riviertjes. Het Schildmeer behoort geheel, het Zuidlaarder- en het Leekstermeer behooren gedeeltelijk tot Groningen.

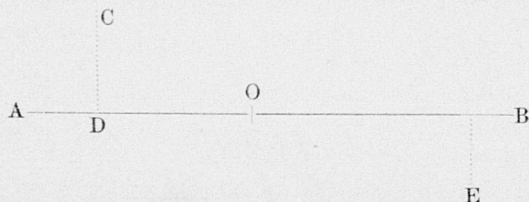
De welvarende hoofdstad Groningen (52 000 i., op het einde van den Hondsrug, veel handel in koren en koolzaad; de fabrieksnijverheid staat niet op denzelfden trap met den handel; hoogeschool, doofstommen-instituut); Appingedam (paardenmarkten); Delfzijl (haven, houthandel; portlandcementfabriek); Winschoten (handel). De veenkoloniën Hoogezand, Sappemeer, Veendam (10 000 i.), Wildervank, Oude- en Nieuwe-Pekela, Stadskanaal zijn alle zeer welvarende dorpen met landbouw, scheepvaart en nijverheid. Zuid- en Noordbroek, Finsterwolde, Beerta, Stedum, Loppersum (ooft), Bedum, Onderdendam, Uithuizen, Warfum, Ulrum, Grijskerk zijn alle welvarende landbouwdorpen; Zoutkamp is een visschersdorp met eene portlandcementfabriek.

II. EUROPA.

ALGEMEEN OVERZICHT.

§ 40. *Plaatsbepaling, Grootte, Ligging.* Ons land is een klein deel van ons werelddeel, Europa. Het hoeveelste gedeelte? Zie de tabel! Nederland ligt ongeveer in 't midden van westelijk Europa.

Over de kaart van Europa zijn lijnen getrokken, die elkaar snijden. Deze lijnen zijn hulpmiddelen om de ligging der plaatsen nauwkeurig te bepalen.

Wil ik de plaats van een punt in een plat vlak nauwkeurig aanwijzen, dan trek ik in dat platte vlak eene rechte lijn, b.v. de lijn AB. In die lijn

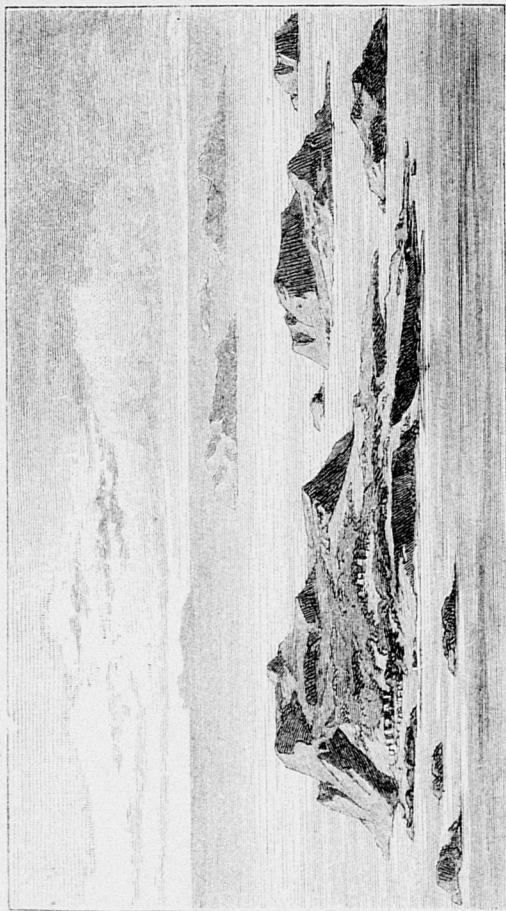
neem ik een standvastig punt O aan. De plaats van alle punten, onverschillig of zij onder dan of zij boven de lijn AB worden gegeven, kan ik nu bepalen ten opzichte van het punt O. Ik wil b.v. de plaats van punt C bepalen. Daartoe laat ik eene loodlijn CD uit C op AB neer. Meet ik nu den afstand van D tot O en dien van C tot D, dan weet ik de plaats van het punt C: het ligt 1.5 cM. boven de lijn AB en 2 cM. links van het punt O. 't Punt E ligt 1 cM. beneden AB en 3 cM. rechts van O.

De aarde is een bol. Om de plaats van een punt op de aardoppervlakte te bepalen, handelt men eigenlijk op dezelfde wijze, als we boven gedaan hebben. Nemen we eene globe voor ons, eene nabootsing van de aarde op zeer kleine schaal. Men heeft de uiteinden van de as, waarom de aarde draait, polen genoemd, en op gelijken afstand van die polen eene lijn, een' cirkel, getrokken. Die cirkel (middellijn, linie, evennachtslijn of aequátor) bewijst ons denzelfden dienst als straks de lijn AB: we meten er op af, hoe ver de voet van eene loodlijn, uit een of ander punt op den cirkel neergelaten, van een standvastig punt in den aequátor verwijderd is. We meten hier niet met centimeters, maar met het $\frac{1}{360}$ deel van den cirkel of 1 graad ($=1^\circ$) en zijne onderdeelen: minuten of $\frac{1}{60}$ graad ($=1'$) en seconden of $\frac{1}{60}$ minuut ($=1''$). Wat we boven links en rechts noemden, heeten we hier westelijk en oostelijk. Licht eene plaats A b.v. 24 graden 13 minuten en 8 seconden ten W. van het standvastige punt in den aequátor, dan drukt men dit aldus uit: A ligt op $24^\circ 13' 8''$ WL. ($=$ westerlengte). OL. $=$ oosterlengte. De lengte van eene plaats kan ook worden afgelezen op de breedtecirkels of parallellen, die evenwijdig aan den aequátor zijn getrokken.

De loodlijn, die door het standvastige punt (0° W.- en OL.) wordt getrokken, en die, daar de aarde een bol is, een cirkel moet zijn, noemt men eersten meridiaan of middagecirkel. Als eerste meridiaan wordt aangenomen de meridiaan van Ferro (een eiland ten W. van Afrika, die van Greenwich (spr. Grienitsj, bij Londen), van Parijs of van Amsterdam. Op de meridianen, die ook in 360° zijn verdeeld, meten we af, hoeveel graden ten N. of ten Z. van den aequátor eene plaats ligt, of m. a. w. hoeveel noorder- of zuiderbreedte (NB. of ZB.) eene plaats heeft.

Zoek de grenzen van Europa op de kaart. — Zijn daar ook grenzen bij, die de natuur heeft gesteld (natuurlijke grenzen), of zijn het alle staatkundige grenzen? — Zijn de natuurlijke grenzen van Europa onoverkomelijk of niet?

Sla de wereldkaart op! Europa ligt te midden van de grootste landmassa's. Met Azië is het onmiddellijk verbonden; het lijkt er wel een groot schiereiland van te zijn.

Eene eilandengroep.

Afrika keert het zijne meest ontwikkelde zijde toe (Egypte, Sueskanaal: weg naar Indië!) en de havenrijkste kust van 't belangrijkste deel van Amerika (de Vereenigde Staten van Amerika!) is door het betrekkelijk smalle bed des Atlantischen Oceaans van Europa gescheiden. Naar 't minder uitlokkende noorden heeft Europa slechts een klein gedeelte van zijne kusten gekeerd.

§ 41. *Omtrek.* Europa heeft veelvuldig en diep ingesneden kusten, dus een grooten rijkdom aan leden, d. z. eilanden en schiereilanden. Die leden brengen den

romp door hunne golven en havens in gemakkelijker aanraking met de

buitenwereld. — Zou de naam leden goed gekozen zijn? — Zoek wereld-deelen op de kaart, die minder rijk aan leden zijn.

Op twee plaatsen vooral dringt de zee diep in 't werelddeel binnen; we zouden die beide binnenzeeën Middellandsche zeeën kunnen noemen. De noordelijke is de Noordzee + de daarmee in gemeenschap staande (langs welke wegen?) Oostzee. Aan het begin van die binnenzee ligt Nederland; er vóór ligt Engeland, in 't midden Denemarken. — De zuidelijke is de Middellandsche Zee, die uit een westelijk (tot Sicilië!) en een oostelijk gedeelte bestaat. Bij den ingang (Straat van Gibraltar) ligt het Pyreeneesch Schiereiland, in 't midden Italië; in den ZO. hoek leidt het Sueskanaal naar de Roode Zee en verder naar Indië.

Noem met de kaart vóór u de voornaamste eilanden, schiereilanden, zeeën, golven, straten en kapen van Europa in orde op.

§ 42. *Hoogte.* Heeft Europa een allesbehalve eentonigen kustvorm, niet minder verscheidenheid biedt het aan in zijne hoogte. Alle soorten van hoog- en laagland zijn aanwezig, zonder al te krasse overgangen te vormen. Hooggebergten (hooger dan 2000 M. gemiddeld), middelgebergten (beneden 2000 M. gemidd.), hoogvlakten (hooger dan 200 a 300 M.) terraslanden (meer of minder regelmatig afhellende hooglanden tusschen de hoogste gedeelten van 't gebergte en de laagvlakten) en laaglanden vinden we hier.

Door eene lijn, van den Rijnmond naar den mond van den Dnjepr getrokken, wordt het vastland van Europa in een ZW. en Z., grootendeels hoog en bergachtig, en een NO. en O., hoofdzakelijk laag en vlak, gedeelte gescheiden. De eenige gebergten toch, die de vlakten afbreken, zijn 't Scandinavisch Gebergte, de Oerál en de Kaukasus, alle drie op den rand.

De kern van Europa's bergland is het hooggebergte der Alpen, die zich in een' boog van 't W. naar 't O. uitstrekken in toenemende breedte en afnemende hoogte. Het hoogste punt is de Mont Blanc (4800 M.) De oppervlakte, die ze beslaan, is $7\frac{1}{2}$ maal die van Nederland.

Buiten de Alpen vinden we nog 6 groote berglanden in Zuid- en Middel-Europa, en wel vooreerst 3 groepen middelgebergten: de Westelijke, de Noordelijke en de Oostelijke. De Westelijke Middelgebergten strekken zich uit van de Garonne tot de Rhône, de Saône en den Rijn; de Noordelijke van den Rijn tot de Oder en de March; de Oostelijke van

de March tot de Seret. Alleen de Noordel. Middelgeb. hangen samen met de Alpen en wel door de Zwitsersche en de Beiersche Hoogvlakte.

Eene landtong.

Zuidwestelijk van de Alpen, niet daarmee of met de Westel. Middelgeb.

samenhangende, vinden we het Spaansch-Portugeesche Bergland met de Kastiliaansche Hoogvlakte. Zuidelijk van de Alpen

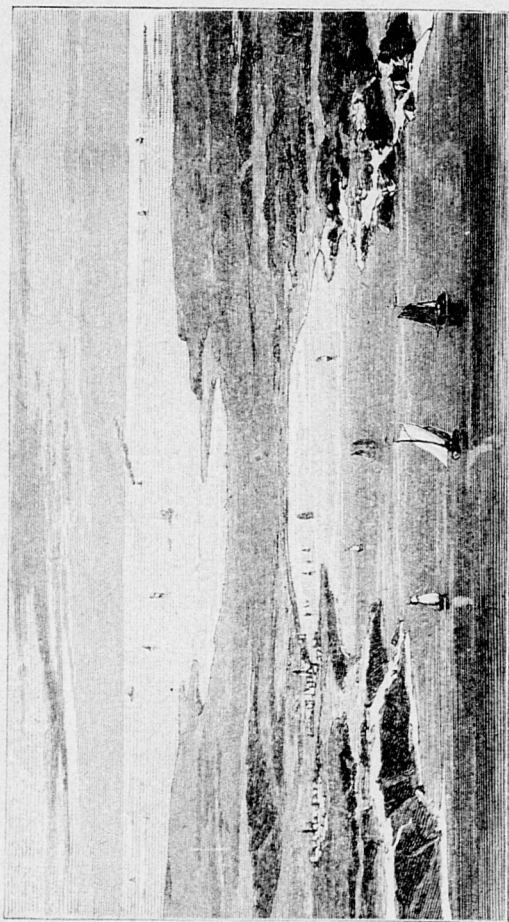
en daarmee verbonden is het Apennijnsche Bergland, terwijl

zuidoostelijk, en verbonden met de Oost-Alpen, het Turksch-Grieksche Bergland wordt aangetroffen.

Verder meer afgezonderd de Kaukasus en de Oeral, van waar uit eene rij van lagere hoogten en ruggen, onderling door laagten gescheiden, zich als Noordelijke Landrug, Woldai-

Hoogte West-Russische, Noordduitsche en Jutsche Landrug door Rusland

en om de Oostzee tot Kaap Skagen uitstrekt. Met de Waldaï-Hoogte hangt naar het ZO. de

Eene landengte.

Duna-Donsche Landrug of het Centrale Plateau samen, dat in het Z. samensmelt met de Zuidrussische Plateau's. Deze sluiten zich weder aan bij de lagere hooglanden aan den oostvoet der Karpaten. In dezelfde NW. richting doorgaande, zien we lager wordende breede golvingen van den bodem en wel het laatst in de Luneburger heide.

Dan nog de Skandinavische Gebergten en de Finsche Rotsen Meervlakte en eindelijk de gebergten op de eilanden, waarvan de Britsche Gebergten om hun rijkdom aan steenkool en metalen de

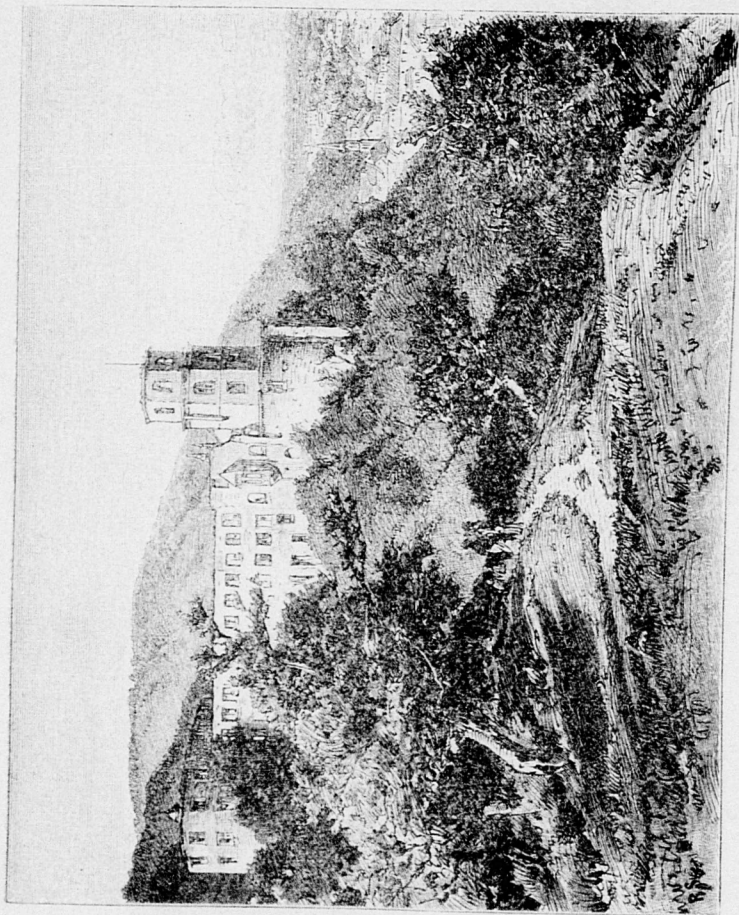
merkwaardigste zijn.

Van den Oeral tot de Pyreneën strekt zich, afnemende in breedte, eene

In een hooggebergte. (De Ortler.)

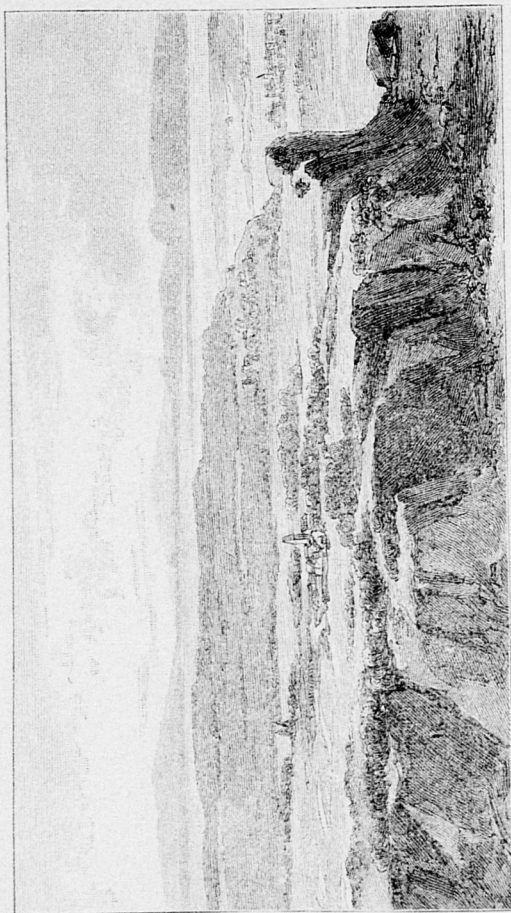
groote laagvlakte uit. De Weichsel scheidt haar in een oostelijk en een westelijk deel. De oostelijke helft, de groote Russische Laagvlakte, zet zich

In een middelgebergte. (Het Neckarbergland bij Heidelberg.)

naar 't ZW. voort als Walachijsche Laagvlakte. De westelijke helft verdeelt men in drie hoofddeelen: de Noordduitsche (Weichsel—Eems),

de Benedenrijnsche (Eems—N.-Fransche hoogten) en de Fransche (N. Fransche hoogten—Pyreneën.) Behalve deze groote laagvlakten treft men in

Eene hoogvlakte.

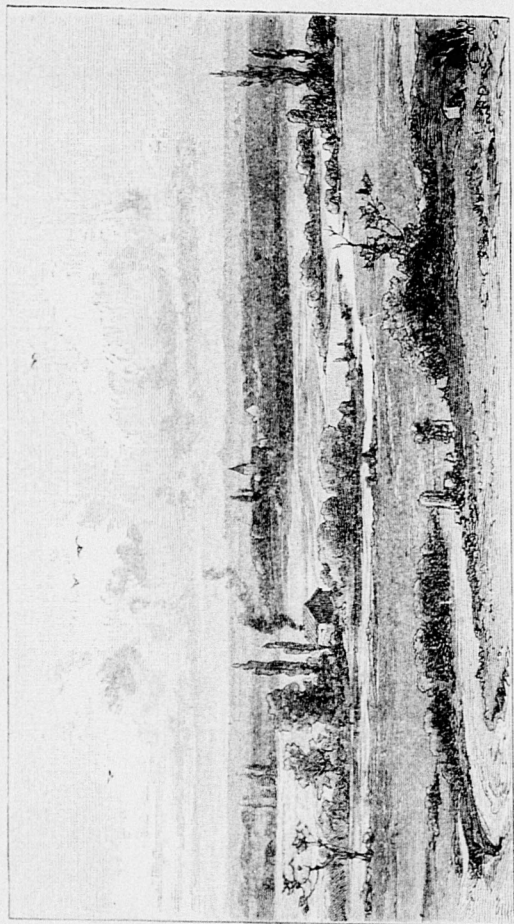
Europa vele kleinere aan, waarvan de voornaamste zijn: de Groote en de Kleine

Hongaarsche Laagvlakte, de Povlakte, de Rhônevlakte en de Bovenrijnsche Laagvlakte (van Bazel tot Mainz).

§ 43. *Rivieren en Meren.* De verscheidenheid, die Europa ten opzichte van zijne hoogte kenmerkt, het gemis aan plotselinge overgangen van hoog in laagland, de ligging en de omtrek van 't werelddeel, die maken, dat bijna overal de vochtige westenwinden kunnen binnendringen, — dit alles heeft Eu-

ropa eene rijke besproeiing door vele bevaarbare rivieren bezorgd. Bovendien

is 't een voordeel, dat de rivieren naar alle richtingen stroomen. (Twee hoofdrichtingen evenwel. Welke?)

Een landschap in eene laagvlakte.

De grootste rivieren gaan van twee middelpunten uit: de Waldaï-Hoogten en de Alpen. Geef in orde de voornaamste rivieren van Europa op, zeg, waar ze ontspringen en let op de richting, waarin ze stroomen.

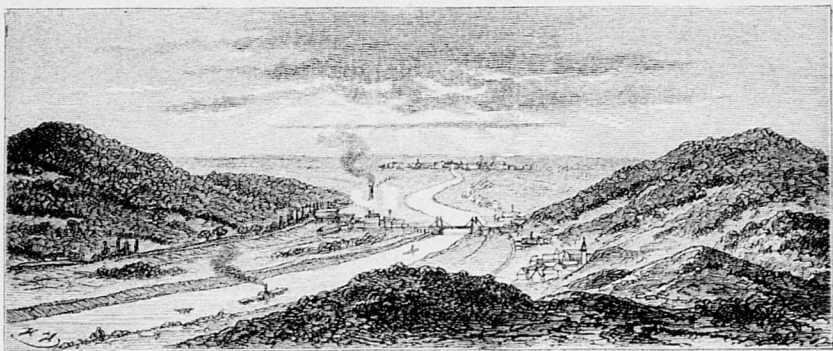
De grootste meren van Europa kunnen we tot twee groepen brengen: een krans van meren rondom de Oost-zee (welke?) en de meren, waardoor de Alpenrivieren stroomen en die zoowel aan den noordelijken als aan den zuidelijken voet worden gevonden. (Welke?)

§ 44. *Klimaat.*

Een groot deel van Europa geniet de

voordeelen van een zeeklimaat, daar het open ligt voor de vochtige westen-

winden, en de zee herhaaldelijk diep in 't land binnendringt. Geen hooge, van 't N. naar 't Z. loopende bergketenen houden de van zee komende winden tegen. Dat Europa bijna geheel in de gematigde luchtstreek ligt, (alleen het kleine gedeelte ten N. van den noordpoolcirkel behoort tot de koude luchtstreek of zone) bevordert zeer de gelijkmatigheid van 't klimaat. Hoewel Europa, zoowel ten opzichte van de temperatuur als van de verdeling des regens, eene gulden middelmaat en eene vrij groote gelijkmatigheid geniet, bestaan er tegenstellingen (tusschen N. en Z. en

Voorbergen met dwarsdal. (Westfaalsche Poort.)

tusschen O. en W. Deze tegenstellingen oefenen een sterken invloed op de bezigheden der bevolking uit.

Ten Z. van de Pyreneeën, de Alpen en den Balkán is de zomer het droogste, bijna regenlooze jaargetijde: kunstmatige besproeiing moet dan overal de gekweekte planten in 't leven houden. Daar die besproeiing niet gemakkelijk over groote uitgestrektheden kan plaats grijpen, zal de landbouw zich slechts tot kleine oppervlakten bepalen, doch daar zal hij dan ook bloeien. De landbouw krijgt daar meer 't karakter van tuinbouw; men heeft geen machines, zelfs geen ploegen noodig: 't land wordt met de spade bewerkt. Voorbeelden vinden we in de Spaansche Vega's of Huerta's. (Huerta, Hortus = tuin; Vega = ouw, veld). —

In Middel- en Noord-Europa valt de grootste hoeveelheid regen juist in den zomer, vandaar groote bebouwde perceelen, ploegen en machines; vandaar ook geheele provincies, zelfs landen, waar landbouw en daarnaast veeteelt op uitgestrekte weiden de hoofdbezigheid is.

Ook tusschen 't O. en 't W. is een verschil in klimaat duidelijk merkbaar. Wel ontbreken woestijnen, maar toch valt aan de kusten van de Zwarte- en Kaspische Zee slechts weinig regen gedurende één' tijd van 't jaar. Ten gevolge daarvan vinden we daar steppen, waar de rivieren geen voldoende hoeveelheid water en dus geen kracht bezitten om naar zee te stroomen. (Steppenrivieren!) Daar vormt gras, dat in het heetste en droogste jaargetijde verdort, bijna de eenige bodembekleeding, en doen nomaden of zwervende herders aan de groote Aziatische steppen denken. — Oost-Europa heeft meer een vastlands-klimaat, dat zijn schadelijken invloed vooral doet gevoelen door zeer koude en langdurige winters.

Niet weinig draagt de warme Golfstroom, die langs Europa's westkust strijkt, er toe bij om de temperatuur te verhoogen, vooral des winters.

§ 45. *Bevolking.* De Europeanen behooren bijna allen tot het Kaukasische of blanke ras. Alleen de Samoeden en de Lappen in 't N. van Rusland en van Skandinavië, de Finnen in Finland, de Magyaren (spr. Madjáren) in Hongarije en Zevenburgen, en de Osmanen, het Turksche deel der bevolking van het Balkán-schiereiland, zijn Mongolen, menschen met eene meer gele gelaatskleur en eenigszins scheven oogstand.

Bijna de geheele bevolking heeft vaste woonplaatsen, waarmede gepaard kan gaan een rustig uitoefenen van landbouw, veeteelt, nijverheid en mijnwezen en eene geregelde en vruchtbare beoefening van kunsten en wetenschappen. Europa is dan ook een ontwikkeld werelddeel, dat de beschaving niet alleen binnen eigen grenzen, maar ook in andere werelddeelen zoekt aan te kweken.

§ 46. *Staatkundige toestand.* De kaart van Europa maakt het ons gemakkelijk genoeg, de verschillende staten, waaruit dit werelddeel bestaat, in de eene of andere orde naar de ligging te noemen, terwijl de tabel ons gelegen-

heid geeft ze naar de grootte en ook naar de dichtheid van bevolking te rangschikken. We zullen onze rondreis door de Europeesche staten beginnen met onzen oostelijken buur.

HET KEIZERRIJK DUITSCHLAND.

§ 47. *Ligging.* Het Duitsche rijk strekt zich van den voet der Alpen tot de Noord- en Oostzee, van den Rijn tot de Weichsel uit. 't Ligt in het midden van Europa. — Aan welke landen grenst het? — Heeft het ook natuurlijke grenzen?

§ 48. *Hoogte, Rivieren.* Duitschland bestaat uit een zuidelijk hoog en een noordelijk laag gedeelte.

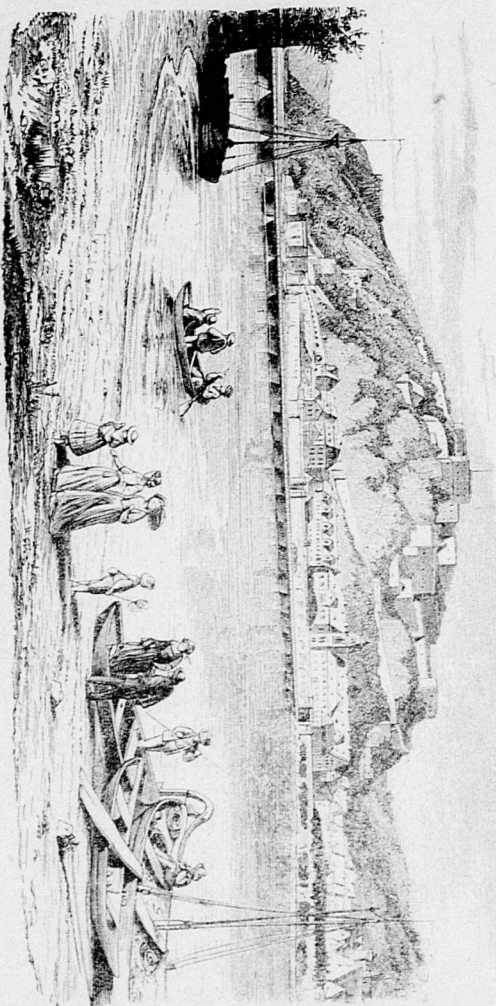
Het noordelijke lage gedeelte van Duitschland, de Noordduitsche Laagvlakte, is eene voortzetting van de ons reeds grootendeels bekende Benedenrijnsche Laagvlakte. Die laagvlakte bestaat voor het grootste gedeelte uit dezelfde grondsoorten, die we ook in Nederland aantreffen. Landbouw en veeteelt in de eerste plaats, en daarna handel en nijverheid, zijn er de hoofdbezigheden. Evenals bij Nederland lokten de vruchtbaarste landerijen tot landbouw uit, terwijl in de vochtigste streken aan runderteelt, op de schrale heidevelden (de Lüneburger Heide b.v.) aan schapenteelt wordt gedaan. De vele bevaarbare rivieren en de nabijheid der zee, alsmede de ligging tusschen Oost- en West-Europa met hunne zeer verschillende voortbrengselen en ontwikkeling, werkten den handel in de hand. De fabrieksnijverheid heeft zich van 't Z. uit over de vlakte verbreid: in en langs den noordelijken rand der middelgebergten worden steenkool en vele ertsen gevonden. Door de laagvlakten strekken zich de in § 42 genoemde landruggen uit, de Noordelijke langs de Oostzee tot in Jutland, de Zuidelijke langs den noordvoet der Sudeten, en verder naar 't NW., tot hij eindigt in de Lüneburger Heide.

§ 49. Het zuidelijke hoogere deel van Duitschland is de streek der middelgebergten. In het zuiden hangen deze door de Beiersche Hoogvlakte

samen met het hooggebergte der Alpen. Deze hoogvlakte is vrij dor en heeft een ruw klimaat: zij helt naar 't N. af, en in dezelfde richting stroomen met onstuimigen loop de Iller, de Lech, de Isar en de Inn naar den Donau, die de hoogvlakte naar 't N. begrenst. Deze rivier ontspringt op het Zwarte Woud, zoo genoemd naar zijne donkere dennenwouden. Eene schoone natuur gaat niet altijd gepaard met groote welvaart; zoo ook hier: de bewoners van het Zwarte Woud zijn over 't geheel arm en vinden hun bestaan in het hout hunner bergen, dat in vlotten zelfs tot in Nederland komt, en verder in het maken van klokken en snijwerk in hout. Naar het W. daalt het gebergte, evenals het ten N. van den Neckar gelegen Odenwoud (langs welks westvoet veel wijn en ooft wordt verbouwd) naar de Bovenrijnsche Laagvlakte af, waar de Rijn door stroomt, zonder dat tusschen Bazel en den Neckarmond groote steden aan zijne oevers liggen. (Straatsburg ligt een weinig ten W. van den Rijn!) Oorzaak is de omstandigheid, dat de Rijn hier vele grindbanken en eilandjes vormt. — Door de Vogezen, die zich aan de westzijde van de laagvl. verheffen, loopt ten W. van Straatsburg eene laagte, waardoor een kanaal is gegraven, dat den Rijn met de Fransche rivieren verbindt. De westvoet der Vogezen staat op het Plateau v. Lotharingen. Evenzoo staat ook de oostvoet van Zwarte en Odenwoud op eene hoogvlakte, waarop naar 't Z. langs den Donau zich de woeste Zwabische Jura vrij steil verheft. Ten O. van de oude koopstad Neurenberg treffen we den minder hoogen Frankischen Jura aan.

§ 50. Van den Mainmond (Mainz) af, zetten we onze reis langs den Rijn voort. De zuidelijke helling van den Taunus is met wijnstokken bezet (de schoone Rheingau), evenals de zuidelijke hellingen der nu verder volgende Leisteengebergten langs den Rijn: Hunsrück, Eifel en Westerwoud. Deze vier gebergten zijn vrij onvruchtbaar en steken met hunne grootendeels arme bevolking scherp af bij het schoone, drukbezochte Rijndal met zijn' wijnbouw en zijne vele groote hôtels. Het spreekt wel vanzelf, dat men zich in deze streken bijna overal van leien bedient voor het bedekken der huizen. Even vóór Coblenz komt de Lahn van het O., terwijl bij genoemde stad en tegenover de bergvesting Ehrenbreitstein (zie de plaat op de volg. blz.) de kronkelende Moezel een' weg naar Frankrijk verschaft.

Bij Bonn buigen de gebergten reeds verder van den Rijn af en begint de

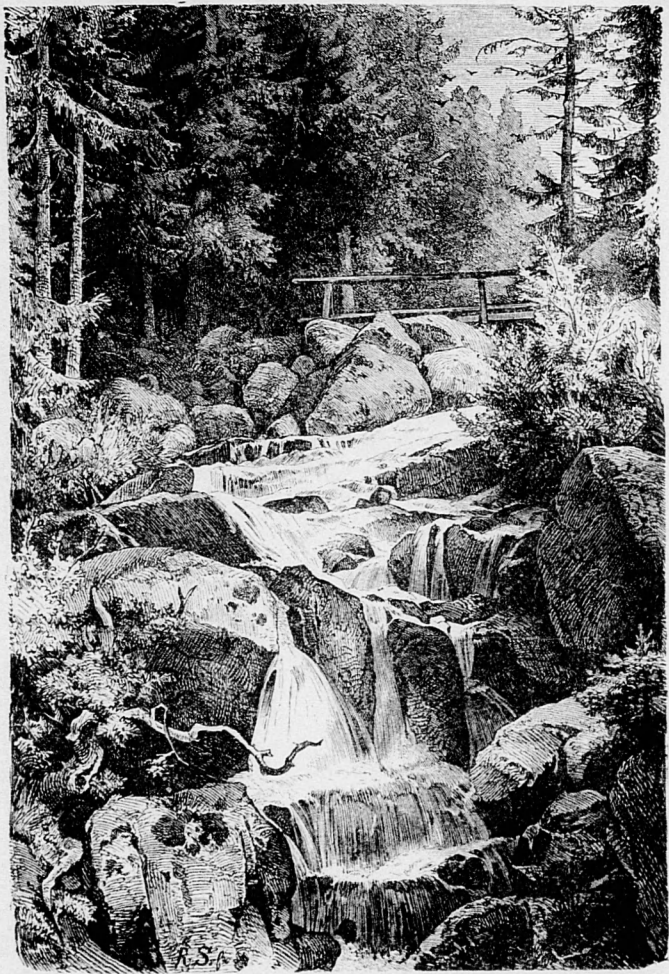

De bergesting Ehrenbreitstein.

Benedenrijnsche Laagvlakte. Rechts komt nog de Sieg, daarna op den linkeroever de handelsstad Keulen, en vervolgens weer rechts de Ruhr, die door eene nijvere kolenstreek stroomt, waarna de „grootvorst van Europa's stroomen” Deutschland verlaat, om door Nederland naar zee te vloeien.

§ 51. De hoogvlakte ten N. van den Donau en ten O. van het Zwarte Woud wordt in 't O. begrensd door het woeste Bohemerwoud, dat met het ertsrijke Ertsgebergte en de gebergten, die met elkander de Sudeten vormen ('t Reuzengebergte met de Schneekoppe is er het hoogste van), Deutschland naar den kant van Bohemen begrenzen. In 't midden van Deutschland verheft zich het Fichtelgebergte (Fichte = pijnboom). Van dit kleine gebergte, dat den oorsprong geeft aan de Main en de Saale, welke laatste, eene bijrivier van de Elbe, door het vriendelijke Thüringen loopt, strekt zich naar het NW. het Thüringerwoud uit, dat door zijneschoone natuur zoowel als door de verfraaiingen, die de kunst hier heeft aangebracht, vele bezoekers trekt. Tusschen Main en Thüringerwoud vinden we twee berggroepen, Rhön en Vogelsgebergte, die vele heidevelden vertoonen, waarop groote kudden schapen rondtrekken. Hier wonen de Hessen, die met weinig tevreden zijn, met de buitenwereld zelden in aanraking komen en dus nog vele oude gebruiken hebben bewaard. Op de Rhön ontspringt de Fulda, op het Thüringerwoud de Werra, welke twee rivieren zich bij Münden tot Wezer vereenigen, die verder noordelijk bij Minden door een dwarsdal in het Wezergebergte breekt en vervolgens langs de handelsstad Bremen naar zee gaat. Ten Z. van het Wezergebergte is eene vruchtbare, nijvere streek, die naar 't Z. door het Teutoburgerwoud wordt begrensd, waarop de Eems ontspringt. Bij Munster dringt de Noordduitsche Laagvlakte diep in het bergland op.

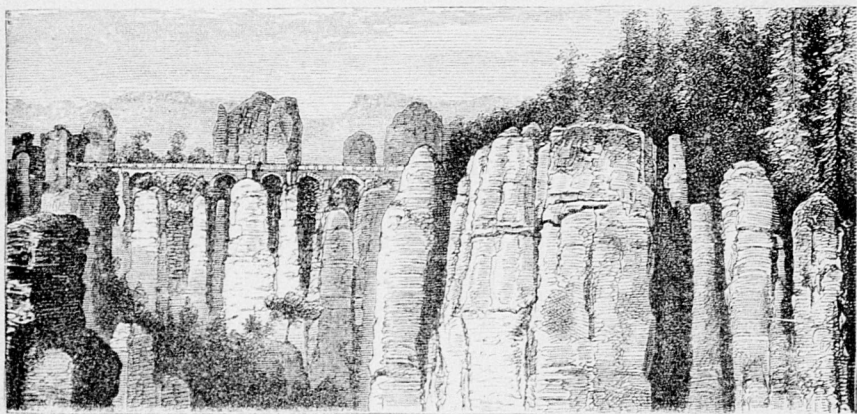
Ten N. van Thüringerwoud en Ertsgebergte strekt zich een lager bergland uit. Bijna op den rand der laagvlakte evenwel verheft zich de Harz, een gebergte met veel metalen en nijverheid en te gelijk eene mooie natuur. De hoogste top, de Brocken of Bloksberg (1140 M.), reikt tot aan de boomgrens. Ten O. van den Harz dringt bij Leipzig de Laagvlakte opnieuw in het bergland vooruit. Zou dat ook de reden kunnen wezen van den drukken handel van L. en van de vele slagen, die hier geleverd zijn? — De vlakte bij L. is vruchtbaar. — De plaat op de volg. blz. stelt de Steinerne Rinne voor, het rotsachtige bed van de Holzemme, een der vele stroompjes in den Harz.

Steinerne Rinne.

§ 52. Langs den noordvoet der Duitsche Middelgebergten strijkt de Zuidelijke Landrug, die zijne grootste hoogte bereikt in het kool- en ertsrijke Plateau van Tarnowitz, later de Elbe noodzaakt, om bij Maagdenburg eene bocht te maken en in de Lüneburger Heide eindigt. Tusschen den Noordelijken en den Zuidelijken Landrug strekken zich vruchtbare zoowel als onvruchtbare streken uit. Langs de Netze, de Oder en de Spree vindt men op sommige plaatsen moerassen. De minder vruchtbare, merenrijke Noordelijke Landrug neemt, evenals de Zuidelijke, naar het W. af in hoogte. De handel wordt bijna uitsluitend langs de vruchtbare dalen der rivieren gedreven, waar we dus ook de grootste plaatsen vinden.

De rivieren zijn: de Elbe, die van het Reuzengebergte komt, door een schoon, grillig gevormd zandsteengebergte, dat bouwsteen oplevert, het zoogenaamde Saksisch Zwitserland, brekende, Bohemen verlaat, om het dichtbevolkte

In het Elbe-Zandsteengebergte.

Saksen te betreden, voorbij Dresden de vlakte bereikt, de Saale links, de Havel met de Spree rechts opneemt en voorbij Hamburg naar zee stroomt. Langs de Oder dringt de Laagvlakte zeer diep in 't bergland op, zelfs tot dicht bij de Oostenrijksche grens. Bober en Neisse links en Warthe rechts, zijn de voornaamste bijrivieren van deze rivier, die in het Stettiner Haf uitmondt. — De Weichsel komt van de Karpaten, stroomt door Polen

en vervolgens door het oostelijke deel van Pruisen, waar zij bij Danzig in het Frissche Haf uitloopt. — Het Koersche Haf neemt het water van den Memel op.

§ 53. *Staten.* De voornaamste staten van het Duitsche Keizerrijk zijn: het Koninkrijk Pruisen (in de laagvlakte en het noordelijke gedeelte der middelgeb.), de Groothertogdommen Mecklenburg en Oldenburg, de Hertogdommen Brunswijk en Anhalt, de vorstendommen Lippe en Waldeck, de drie Vrije Steden Bremen, Hamburg en Lübeck, de Thuringische Staten, de Groothertogdommen Hessen en Baden, de koninkrijken Saksen, Beieren en Wurtemberg en het Rijksland Elzas-Lotharingen.

§ 54. *Plaatsbeschrijving.*

PRUISEN.

In Brandenburg: Berlijn (1.3 mill. i., hoofdstad van het Duitsche rijk, in eene zandige vlakte aan de Spree, schoon gebouwd, middelpunt van vele spoorwegen, veel handel en nijverheid); Frankfort a/O (veel handel).

In Pommeren: Stettin (100 000 i., de haven voor Berlijn).

In Pruisen (dat in het gebied der Weichselmonden zeer vruchtbaar is): Danzig en Koningsbergen (het eerste 115 000, het tweede 150 000 i., beide veel handel, uitvoer van koren en hout).

In Posen (met vele Israelieten): Posen (vesting tegen Rusland).

In Silezië (met veel landbouw en veeteelt in de vlakte, bergbouw en nijverheid in 't bergland): Breslau (300 000 i., de tweede stad van Pruisen, veel handel en nijverheid).

In Saksen: Maagdenburg 114 000 i., vesting, handel).

In Sleeswijk-Holstein: Kiel (oorlogshaven). Aan de westkust liggen geen plaatsen van belang.

In het Jahde-gebied: de oorlogshaven Wilhelmshafen.

In Hannover (vruchtbare kleigronden langs de zee; daarachter geestgronden, die veelal minder vruchtbaar zijn; in 't Z. de Harz met bergbouw), Hannover (140 000 in., handel); Emden; Leer (handel en nijverheid); Goslar en Klausthal (bergbouw).

In Hessen-Nassau: Kassel (met het fraaie Wilhelmshöhe); Frank-

fort a/M. (155 000 i., geld- en lederhandel, missen), Wiesbaden (badpl.).

In Westfalen: Munster (handel); Bielefeld (linnenfabr.); Dortmund (vele fabrieken).

In de Rijnprovincie (met veel wijnbouw, landbouw, nijverheid en handel; daarnaast evenwel groote armoede op de Leisteengebergten): Keulen (160 000 i., veel handel, ook met Nederland; eau de Cologne); Coblenz met de vesting Ehrenbreitstein; Essen (bij de Ruhr in eene steenkool- en ijzerstreek, groote fabrieken voor gietstaal van Krupp); Elberfeld en Barmen (gezamenlijk 210 000 i.) en Solingen, in de streek der Wüpper, (zeer vele fabrieken, waarin het stroomend water der Wüpper meewerkt; Solingen levert veel messen); Aken (lakenfabr.); Krefeld (zijde- en fluweelfabr.).

DE KLEINE NOORDDUITSCH E STATEN.

In Oldenburg (landbouw en veeteelt); Oldenburg (paardenmarkten).

In Brunswijk: Brunswijk (bier en worst).

In 't groothertogd. Hessen, dat uit een noordel. deel (Vogelsgeb.) en een zuidel. deel (Odenwoud en Bovenrijnsche Vlake) bestaat, de hoofdst. Darmstadt, het oude Worms en het handeldrijvende Mainz.

De vrije stad Lübeck (ouderwetsch, achteruitgegaan sedert den tijd der Hanze, nog vrij aanzienlijke handel).

De vrije stad Hamburg (300 000 i., de grootste handelsstad van Europa's vastland, schoon gebouwd; voorhaven is Cuxhafen).

De vrije stad Bremen (120 000 i., levendige handelsstad, voorhaven Bremerhafen, landverhuizers naar Amerika). De 3 vrije steden zijn republieken.

SAKSEN.

Het koninkrijk S. is een goed bebouwd, dicht bevolkt land met veel bergbouw en nijverheid. Dresden (245 000 i., de schoone hoofdstad met kunstverzamelingen), Meissen (porseleinfabriek); Leipzig (170 000 i., beroemde missen, boekhandel); Chemnitz (bergb. en nijverheid).

THÜRINGEN.

Everals S. landbouw, veeteelt, bergbouw en nijverh. De Thüringsche staatjes hebben vele kleine steden, dichte bevolking. Weimar (de stad der groote dichters).

ZUID-DUITSCHLAND.

Beieren bestaat uit 2 deelen; het westelijke, Rijn-Beieren, heeft wijnbouw, München 260 000 i., hoofdstad, vele kunstverzamelingen, bierbrouwerijen), Augsburg (achteruitgegaan, nog handel); Regensburg (aan de Donau-bocht); Neurenberg (115 000 i., oude stad met nauwe straten en gebeeldhouwde gevels, galanteriewaren, Faberpotlooden).

In Wurtemberg vormen de kale streken van den Zwabischen Jura en het rijke schoone Neckardal eene sterke tegenstelling. In 't Neckardal ligt de hoofdstad Stüttgart (126 000 i.).

In Baden onderscheiden we de vlakke en 't bergland. In de eerste landen wijnbouw, in 't laatste houthakken, houthandel, klokkenmakerij en houtsnijderij. De hoofdst. is Karlsruhe. Verder Baden-Baden (badpl.); Mannheim (handel) en Heidelberg (schoone ligging aan den mond van het Neckardal; zie de afb. op p. 58).

In Elzas: Straatsburg (112 000 i.; vesting, handel; beteekenis van den naam?)

In Lotharingen: Metz (vesting, handel).

DE REPUBLIEK ZWITSERLAND.

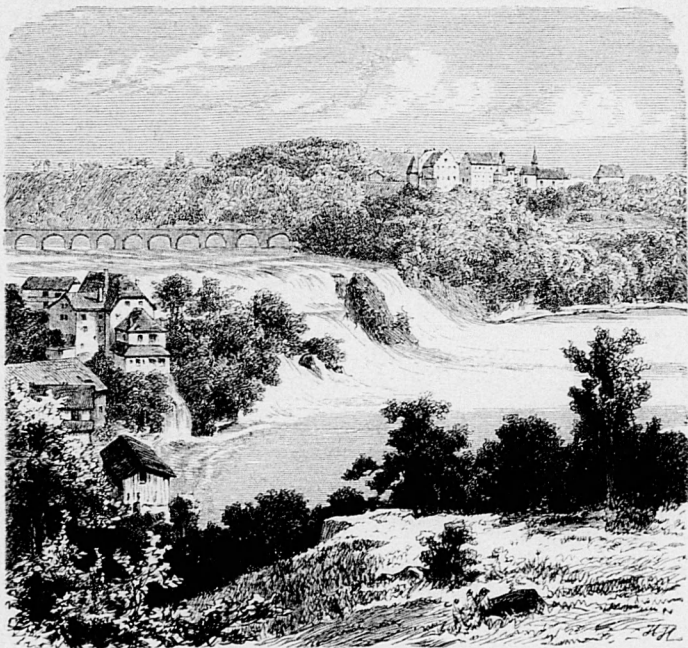
§ 55. *Ligging, Natuurlijke gesteldheid, Bevolking.* Zw. ligt in 't midden van Europa en heeft grootendeels natuurlijke grenzen. Welke? Staatkundige grenzen? 't Is geheel een hoogland, bestaande uit een gedeelte der Alpen, de Zwitsersche Hoogvlakte en den Zwitserschen Jura. In de Alpen ontspringen de Rijn, de Rhône, de Aar, de Reuss, de Tessino en de Inn, waarvan de dalen even zoovele verkeerswegen door het land en verbindingen met het buitenland vormen. De Rijn bij Bazel en de Rhône bij Genève zijn de voornaamste poorten van verkeer met Duitschland en Frankrijk. Naar Italië leiden wegen over den Pas van den Grooten St. Bernhard (2470 M.), den Simplonpas (2000 M.), den Gothardpas (door den St. Gothard is een tunnel (14 900 M. lang) gegraven, waardoor een spoorweg, die uit het dal v. d. Reuss naar dat v. de Tessino leidt) en den Splügenpas (2500 M.). Op en bij de grens van Zwitserland en Italië treffen we eenige van de hoogste Alpentoppen aan: Mont Blanc, Gr. St.-Bernhard, Matterhorn en Monte Rosa. Waar de rivieren het bergland verlaten, ver-

De Matterhorn.

breeden ze haar bed doorgaans tot een meer. Deze meren (welke?) zuiveren het water der bergstroomen en zijn met de woeste gebergten en hunne ijs- en sneeuwvelden de meest bezochte en bewonderde plekken der aarde. Vooral de Rigi (bij 't Vierwoudstedenmeer) en het Berner Oberland (met de Meren van Thun en Brienz) worden druk bezocht. Dat Zw. vele hôtels heeft, en dat velen het beroep van gids hebben gekozen, is zeer natuurlijk.

Maar dit zijn niet de eenige bezigheden in de Alpen. Op de hellingen der bergen regent het vaak, waardoor zeer goede weiden ontstaan, zoodat veeteelt

Waterval bij Schaffhausen.

op de Alpenweiden mede eene hoofdbezigheid is (Zwitserse kaas)! De Centraal-Alpen, waartoe de Zwitserse Alpen behooren, bevatten weinig ertsen, zoodat aan bergbouw niet veel kan worden gedaan.

In de dalen en op de hoogvlakte wordt landbouw uitgeoefend en boven-

dien (vooral in 't noordel. deel der hoogvl.) nijverheid. Deze laatste bezigheid vindt ook vele beoefenaars in Genève en den onvruchtbaren Jura (horloges).

Dat de Zwitsers grootendeels Duitschers zijn, hooren we aan de namen van plaatsen, bergen en rivieren. In 't W. wonen echter Franschen, in 't Z. Italianen. De Zwitsers zijn in den voortdurenden strijd om 't bestaan moedig, volhardend en vlijtig geworden.

§ 56. *Plaatsbeschrijving.* Zwitserland heeft geen groote steden.

Bern (hoofdst. midden op de hoogvl.); Lucern (schoone ligging, vele hôtels, weinig handel ten gevolge van de rotsachtige oevers); Zürich (handel en nijverheid); Schaffhausen (waterval); Basel (grootste handelsstad); Chaux-de-Fonds en Locle (horlogemakerijen); Genève (handel, horlogemakerijen).

Het dal Davos wordt om de gezonde lucht veel bezocht door teringlijders.

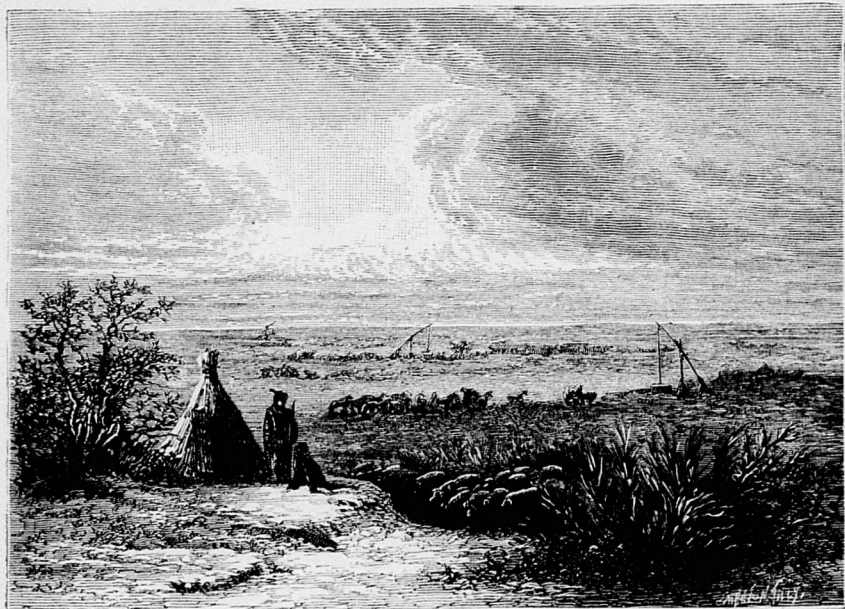
HET KEIZERRIJK OOSTENRIJK-HONGARIJE.

§ 57. *Ligging, Natuurlijke gesteldheid.* O.-H. ligt gedeeltelijk nog in 't midden van Europa, gedeeltelijk behoort het reeds meer tot Oost-Europa, terwijl het schiereil. Istrië en Dalmatië tot Zuid-Europa behooren. — Grenzen?

De Centraal- en de Oost-Alpen (de Brennerpas is de scheididg tusschen deze twee gedeelten) en een gedeelte der Noordelijke Middelgebergten, gescheiden van de Alpen door het Donaudal, vormen de westelijke helft der Monarchie, terwijl de Oostelijke Middelgebergten en de beide Hongaarsche Laagvlakten bijna de geheele oosthelft innemen.

De Alpen in Oostenrijk onderscheiden zich van de Zwitsersche Alpen door minder grooten rijkdom aan meren en (vooral de Oost-Alpen) door de aanwezigheid van metalen en zout, het laatste in Salzburg. Naar 't N. strekken ze zich tot Weenen uit, en naar 't ZO. vormt de dorre, plateauvormige Karst den overgang tot de Turksche Gebergten. Naar 't O. worden de Alpen lager, tot ze naar den kant der Hongaarsche Laagvlakte in een laag bergland overgaan. De Brennerpas, 1350 M. waarover een spoorweg van Innsbruck naar Botzen), brengt de gemeenschap met Italië tot stand, terwijl de spoorweg over den Semmeringpas (830 M.) Weenen aan den Donau met Triest

aan de Adriatische Zee verbindt. Voor 't overige loopen de verkeerswegen door de Alpen langs de dalen van Inn, Drau en Sau. Van het W. naar 't O. loopt midden door de geheele Monarchie de Donau, die reeds daarom een voornamen handelsweg vormt, maar dat nog des te meer is, omdat zijne bijrivieren (welke? — zie de kaart!) van noord en zuid komen, en bijna de geheele staat tot het gebied van den Donau behoort.

Eene poesta.

De Boheemsche en Moravische Gebergten behooren tot de Noordelijke Middelgebergten. 't Zijn het Bohemerwoud, het Ertzgebergte (langs den zuidvoet badplaatsen), de Sudeten (langs den voet vele glasblazerijen) en de Boheemsche en Moravische Terraassen. Bohemen heeft langs de Elbe gemeenschap met Saksen, en Moravië langs den Oder met Pruisisch Silezië. Door Bohemen stroomt de Elbe met de Moldau. Aan de March, in Moravië, liggen zeer vruchtbare streken, maar ook het minder vruchtbare Marchveld.

Het oostelijke deel der Monarchie omvat vooreerst de Kleine en de Grootte Hongaarsche Laagvlakte. Vooral de laatste met haar vastlandsklimaat, hare onafzienbare grasvlakten of poesten, waarop kudden schapen, runderen en paarden onder halfwilde herders rondzwerven, hare kronkelende rivieren en hare moerassen (die beide het verkeer bemoeilijken) en hare afgelegenheid, — vooral de Grootte Hongaarsche Laagvlakte heeft zeer veel eigenaardigs. De bewoners, de Magyaren, houden zich meest met landbouw en veeteelt bezig. Daar ze veel van een zwervend leven houden, maar de vrees voor de vroeger zoo machtige en oorlogszuchtige Turken hen tot samenwonen in steden drong, is het niet te verwonderen, dat de Hongaarsche steden ver uit elkander zijn gebouwd, zoodat sommige eenige vierkante G. M. oppervlakte beslaan. — 't N. van Hongarije is bergachtig: 't Hongaarsche Ertsggeb., de hooge Tatra en het eenzame woudgebergte der Karpaten, dat zich in 't ZO. verbreedt tot het ertsrijke Hoogland van Zevenburgen (goud).

Tegenwoordig staan de vroeger Turksche provinciën Bosnië en Herzegowina onder Oostenrijksch beheer.

§ 58. *Bevolking, Voortbrengselen, Bezigheden.* De Alpen en de Noordel. Middelgeb. worden grootendeels door Duitschers bewoond, die het meest ontwikkelde deel der bevolking uitmaken; de Boheemsche en Moravische Terrassen, Galicië, het Hong. Ertsggeb., Slavonië, Kroatië en Dalmatië door Slaven, die 't grootste deel der bevolking vormen; de Hongaarsche Vlake door den trotschen stam der Magyaren; het Etschdal, Istrië en Zevenburgen door Romanen.

De Hongaarsche Vlakten, Galicië, Bohemen en Moravië brengen veel koren voort, Slavonië en Boekowina leveren veel hout, Hongarije heeft veel vee, Salzburg en Galicië leveren veel zout op, Hongarije brengt wijn, tabak en koren voort.

De westelijke helft der Monarchie (vooral Bohemen, Moravië en het aarts-hertogdom Oostenrijk) doet het meest aan nijverheid; de oostelijke helft is daarentegen het grootte voorraadmagazijn van ruwe producten. 't Westen heeft ook levendiger handel, meer spoorwegen, dichter bevolking en meer ontwikkeling dan het oosten. Het gebrek aan eensgezindheid, dat in de O.-H. Monarchie heerscht, benadeelt zeer de ontwikkeling van 't geheel.

§ 59. *Plaatsbeschrijving.* De hoofdstad Weenen (1.1 mill. i.) ligt aan het kruispunt van de wegen: langs den Donau en van Triest door Moravië naar

Pruisisch Silezië en Bohemen. 't Is eene vroolijke, groote handelsstad met veel nijverheid, met schoone gebouwen en drukke straten. Praag (160 000 i., hoofdstad van Bohemen in 't kruispunt der verkeerswegen), Karlsbad (beroemde badpl.); Innsbruck en Botzen (spr. uit Bootzen) aan de uiteinden van den spoorweg over den Brenner; Idria (kwik); Triest (135 000 i.; veel handel, mededingster van Venetië); Presburg (vesting bij den ingang tot Hongarije), Boeda-Pest (360 000 i., hoofdstad en middelpunt van Hongarije; Boeda is Duitsch, Pest Magyaarsch); Tokaj (wijnbouw), Wieliczka (spr. uit Wielitsjka; groote zoutmijnen), Lemberg (110 000 i., handelsstad met grootendeels Israelietische bevolking). In Bosnië ligt Serajewo of Bosna Seraj (= paleis aan de Bosna).

DE REPUBLIEK FRANKRIJK.

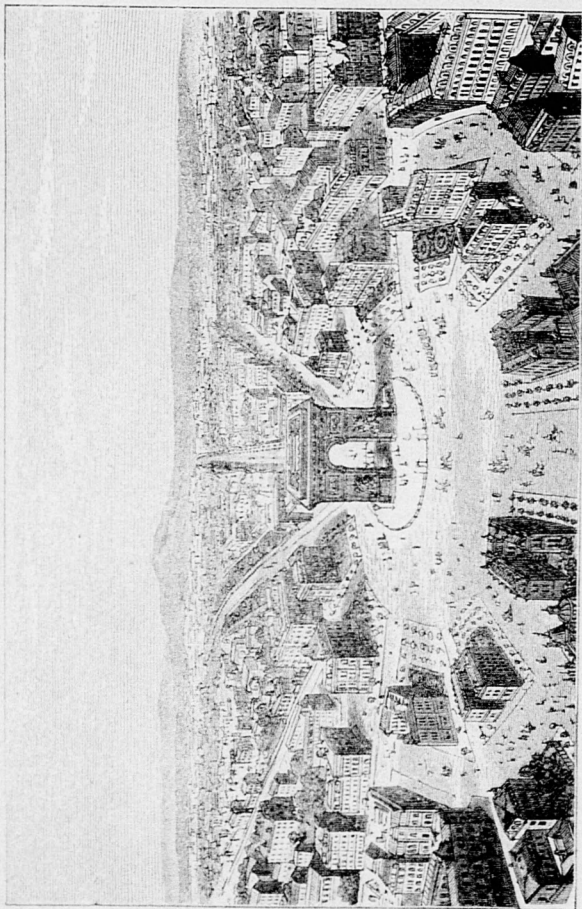
§ 60, *Ligging*. De republiek F. behoort tot West- en tot Zuid-Europa) zij ligt aan den Atlantischen Oceaan en het Kanaal zoowel als aan de Middellandsche Zee. Zij heeft grootendeels natuurlijke grenzen. Welke? Staatkundige grenzen?

§ 61. *Natuurlijke gesteldheid*. F. bestaat uit: 1. een deel der West-Alpen, waardoor als belangrijkste verkeersweg met Italië de Mont-Cenis-tunnel is geboord (spoorwegverbinding tusschen Lyon en Turijn!); 2. een deel van den onvruchtbaren Jura; 3. de Rhônevlakte; 4. de Westelijke Middellagebergten en 5. de Fransche Laagvlakte. Naar 't Z. vormen de Pyreneën eene natuurlijke grens, die alleen in 't W. en 't O. passen heeft.

Door het Rhônedal stroomt de Rhône met onstuimigen loop naar zee. Vandaar dat de rivier weinig steden aan hare oevers telt. Bij Lyon komt er de Saône in (kanaalverbinding van de Saône met den Rijn). De Rhône-delta is vruchtbaar doch moerassig; 't is daarom ook niet te verwonderen, dat, ofschoon de Rhône en de Saône met den Rijn een drukken verkeersweg dwars door Europa vormen, aan den mond der Rhône geen groote handelsstad ligt. Marseille ligt er evenwel dichtbij. — Vergelijk ten opzichte van de monding de Rhône met den Rijn en Marseille met . . . ?

In 't N. hangen de Fransche Middellagebergten samen met de gebergten

ten W. van den Rijn: de Ardennen met den Eifel, het Plateau van Lotharingen met de Vogezen. Verder naar 't Z. vinden we het Plateau

Gezicht op een deel van Parijs. (De omgeving van den Arc de Triomphe de l'Étoile.)

van Langres en de wijnrijke Côte d'Or. Deze twee zijn gescheiden door een dwarsdal, waardoor het Kanaal van Bourgondië is gegraven. Ten Z. van de Côte d'Or stelt een kanaal de Saône met de Loire in verbinding, en daarop volgt naar 't Z. een bergland, dat met het vulkanische en arme Hoogland van Auvergne en de Cevennes tot de schraalst-bevolkte deelen van Frankrijk behoort. Eene uitzondering maakt alleen de kolenrijke streek van het

industriële St. Etienne. Evenals in Rhön en Vogelsgeb. is ook in het Hoogland van Auverge schapenteelt op de dorre heidevelden hoofdbezigheid.

De Middelgebergten zijn door eene laagte, waardoor het Zuiderkanaal is gegraven (verbinding van Garonne en Middell.Zee!), van de Pyreneën gescheiden.

Door de Fransche Laagvlakte stroomen de Garonne, de Loire en de Seine. De Garonne komt van de Pyreneën en stroomt vervolgens door wijnrijke streken (Bordeaux-wijnen!) langs Bordeaux, als eene breede rivier, Gironde, in zee. Ten Z. van dezen mond strekken zich langs de kust duinen uit, waarachter uitgestrekte heidevelden, die door moerassen en meertjes worden afgewisseld. De herders loopen hier op stelten, om hunne schapen beter te kunnen overzien, wanneer ze zich achter laag struikgewas hebben verscholen. Deze heidestreek is met het Hoogl. v. Auvergne het armste en minst bevolkte gedeelte van Frankrijk.

De vlakte langs de Loire behoort daarentegen tot de vruchtbaarste gedeelten van Frankrijk.

De Seine is in meer dan één opzicht de belangrijkste rivier des lands, daar zij met hare bijrivieren door de dichtst bevolkte gedeelten van Frankrijk stroomt, goed bevaarbaar is en met een breeden mond in het druk bevaren Kanaal uitstroomt, dat bijkans in de onmiddellijke nabijheid van de nijvere en handeldrijvende Germaansche staten is. Bovendien is de Seine door kanalen met de Maas, den Rijn, de Rhône en de Loire verbonden.

Naar 't N. stroomen de Schelde en de Maas.

§ 62. *Klimaat, Voortbrengselen, Bezigheden, Bevolking.* In de Alpen en de Pyreneën is 't klimaat ruw; er valt veel sneeuw en regen. Ook sommige gedeelten van de middelgebergten hebben een vrij ruw klimaat. ZO.-Frankrijk Provence, heeft een aangenaam, warm klimaat; sommige plaatsen (o. a. Nizza) worden om redenen van gezondheid bezocht. De Fransche Laagvlakte heeft een gematigd klimaat.

Landbouw en veeteelt leveren in Frankr. tamelijk goede resultaten; aan ooftbouw (Normandië) en vooral aan wijnbouw (Champagne, Bourgondië, de streken bij Bordeaux) wordt veel gedaan. Voor den handel ligt Fr. zeer gunstig (zie de kaarten van Europa en Frankrijk!) en zelfs bemoeilijken de gebergten het binnenlandsch verkeer dikwijls slechts weinig, daar op vele plaatsen (waar?) laagten tusschen de gebergten door gelegenheid tot het graven van kanalen hebben gegeven. Op 't gebied van de nijverheid is de Franschman bij uitstek te huis; hij heeft er gelegenheid bewijzen te leveren

van een helder verstand en een zuiveren smaak. 't Is dus ook niet te verwonderen, dat hij vooral uitmunt, waar het weelde-artikelen betreft.

De Franschman is levendig, vroolijk, welgemanierd, eer- en roemzuchtig, maar bij zijne vlugheid ook wel eens vluchtig; zijne vroolijkheid ontaardt soms in lichtzinnigheid.

§ 63. *Plaatsbeschrijving.* Parijs (2,1 mill. i., hoofdstad van Fr., in 't midden van het noorden. Gunstige ligging aan de goed bevaarbare Seine, middelpunt van vele verkeerswegen, levendige handel en nijverheid. P. is eene wereldstad en biedt alles aan, wat kunst en smaak, weelde en mode kunnen uitdenken. Prachtige gebouwen versieren straten en pleinen. De vroegere vestingwerken liggen nu binnen de stad en zijn in breede straten met groote huizen en fraaie rijen boomen veranderd). In de nabijheid Versailles met groote waterwerken, en Sèvres (porseleinfabr.). Verder aan de Seine Rouen (ruim 125 000 i.) met vele katoenfabr.

In 't N. Rijsel of Lille (225 000 i., fabr. voor wollen en linnen stoffen).

Aan de Loire: Orleans (nijverheid) en Nantes (125 000 i., handel).

Aan de Garonne: Toulouse (150 000 i., fabrieken) en Bordeaux (200 000 i., wijnhandel).

Aan de Rhône: Lyon (400 000 i., tweede stad van Fr., vele zijdefabr.). Zuidwestel. St. Etienne (150 000 i., ijzerfabrieken).

Aan de Middell. Zee: Nizza (badplaats in schoone omgeving). Toulon (oorlogshaven), Marseille (360 000 i., derde stad des lands, veel handel, vooral op de Fransche bezitting Algerië in Afrika en op de Levant).

Aan den Atl. Oceaan: Brest en Cherbourg (oorlogshavens); Havre (125 000 i., invoer van ruwe katoen voor Rouen); Calais (overvaart naar Engeland).

Tot Fr. behoort het bergachtige eiland Corsica.

HET KONINKRIJK BELGIË.

§ 64. *Ligging, Natuurlijke gesteldheid, Bevolking, Bezigheden, Grenzen.* België bestaat uit laagland, bergland (Ardennen) en tusschenbeiden gelegen

heuvelland. Het laatste was reeds vroeg een doortóchtsland tusschen Nederl. en Duitschland aan de ééne, Frankrijk aan de andere zijde; als een gevolg dáárvan moeten wij het beschouwen, dat er vele veldslagen zijn geleverd (Voorbeelden?) De vlakte is 't gebied der zeer bevaarbare Schelde; het bergland heeft de minder breedte en sneller stroomende Maas (met Sambre en Ourthe). In de zeer dicht bevolkte vlakte is veel handel en nijverheid (geweven stoffen) en een dicht spoorwegnet, in het bergland veel nijverheid (metaalwaren), vooral in de schilderachtige dalen van Maas en Sambre, waar veel steenkool en ook ijzer wordt gevonden. De landbouw behoort natuurlijk het meest in de vlakte te huis; minder vruchtbaar zijn de zandige Kempen in de provinciën Antwerpen en Limburg. In de vlakte wordt hoofdzakelijk Vlaamsch (Nederlandsch), in het bergland Waalsch (Fransch) gesproken. De kust is, evenals de westkust van Holland, met duinen bezet; vandaar dat er geen belangrijke handelssteden liggen; alleen Ostende. De voornaamste zeestad is echter Antwerpen, dat evenmin aan zee ligt als Amsterdam en Rotterdam.

§ 65. *Plaatsbeschrijving.* Brussel (400 000 i., de prachtige hoofdstad van B., in de provincie Brabant, wel eens „Klein Parijs” geheeten. Die naam kan echter alleen van de nieuwe stad gelden; het oude gedeelte heeft nauwe straten en vele fabrieken); Waterloo in de nabijheid. Aan de Schelde: Gent (140 000 i., de hoofdstad van West-Vlaanderen, linnenfabrikatie, vroeger meer welvaart door lakenfabrieken dan nu, toch weer opgekomen). Veel meer achteruitgegaan is Brugge, de hoofdstad van Oost-Vlaanderen. Antwerpen (200 000 i., zeer belangrijke handelsstad).

Aan de Maas: Namen en Luik (de laatste 135 000 i.), evenals de verder naar 't W. gelegen steden Charleroi en Bergen (hoofdst. van Henegouwen), zeer vele ijzer- en geschutgieterijen, messen- en geweerfabrieken.

Ten O. van Luik Verviers (lakenfabr.) en Spa (badpl.). — Aan zee Ostende (handel en zeebad).

HET KONINKRIJK GROOT-BRITANNIË EN IERLAND.

§ 56. *Ligging.* Gr.-Br. en Ierl. is eene eilandengroep ten W. van 't vastland van Europa en wel tegenover de monding van de noordelijke middelandsche zee. De ligging is zeer gunstig in de nabijheid van de belangrijkste landen van Europa. Daarenboven is dit koninkrijk als 't ware een voorpost tegenover Amerika. Grenzen?

§ 67. *Natuurlijke gesteldheid. a.* Groot-Britannië is in 't Z. en O. laag; de vruchtbare vlakte wordt evenwel afgebroken door heuvelrijen. In 't ZW. het Bergland van Cornwallis, dat rijk is aan koper en tin en in kaap Landsend eindigt, verder noordelijk het Bergland van Wales (spr. uit „oe-eelz”), dat in 't Z. veel kool en ijzer bevat, in 't N. evenwel op zijne kale heidevelden slechts eene arme bevolking kan voeden (schapenteelt!). In 't midden en 't N. het Peak Geb. (spr. uit „piek geb”), met zeer veel kool en ijzer. Veel kool wordt ook verder naar 't N.O. gevonden in de omstreken van New-Castle (spr. uit „njoe-kessl”). Op de grenzen van Schotland verheft zich het Bergland van Zuid-Schotland, ten N. waarvan door diepe insnijdingen aan weerszijden de kusten in de ijzer- en kolenrijke en dichtbevolkte Schotsche Laaglanden elkander naderen. De groote helft van Schotland wordt ingenomen door de woeste Schotsche Hooglanden. De westkusten van Schotl. zijn steil en diep ingesneden (fjorden). Ten W. liggen de Hebriden, ten N. de Orkaden en nog noordelijker de Shetlands Eilanden.

De Engelsche rivieren zijn natuurlijk niet lang, maar hebben geen snellen stroom, omdat de bergen niet hoog zijn, en breede mondingen. Is dat voor den handel van belang? De grootste rivier is de Theems.

b. Ierland is in 't midden laag, vaak moerassig en rijk aan meren, die hun afvoer vinden in de Shannon (spr. uit „sjènn'n”). Langs de kust liggen lage berggroepen, waarvan die in 't ZW. bekend zijn om hare schoonheid. Ook Ierlands kusten zijn van fjorden voorzien.

§ 68. *Klimaat, Voortbrengselen, Bezigheden, Bevolking.* Gr.-Br. en Ierl. heeft een zeeklimaat. Gevolgen daarvan zijn b.v., dat het vee in 't zuiden menigmaal 's winters buiten kan blijven, maar de druif er niet rijpt. De hoeveelheid regen is natuurlijk aanzienlijk; dientengevolge vele frissche weiden, vooral in Ierland, dat daarom wel het smaragd-eiland wordt genoemd.

Ofschoon landbouw en veeteelt met veel zorg en goed gevolg worden uitgeoefend, moet eene groote hoeveelheid voedingstoffen worden ingevoerd, wat niet te verwonderen is, als we weten, dat Engeland eene zeer dichte bevolking heeft, die zich voor een groot deel met handel, nijverheid en bergbouw bezighoudt.

De bergbouw levert zeer groote voordeelen en verschaft onschatbare hulpbronnen voor de nijverheid. Vooral is het van groot belang, dat ijzer en steenkool hier doorgaans bij elkander worden gevonden.

De nijverheid is zeer bloeiend: beroemd zijn de ijzer-, katoen-, wol- en linnenfabrieken. Sheffield (messen), Birmingham (spr. uit „bürmingem", allerlei ijzerwaren), Zuid-Wales (spoorstaven) zijn de voornaamste middelpunten voor de ijzerindustrie; Manchester (spr. uit „mèntsjuster") is met de omliggende plaatsen de hoofdstad van de katoenfabrikatie; Leeds (spr. uit „lieds"), Dundee (spr. uit „dundie") en Belfast zijn de steden der groote wolfabrieken.

Een land, zoo gunstig gelegen, met zoo goede en vele middelen van verkeer, zoovele schatten uit het delfstoffenrijk, met zoo drukke nijverheid, zoo grooten ondernemingsgeest en zoovele hulpbronnen in zijne overzeesche bezittingen (Australië en het Kaapland leveren wol, Voor-Indië katoen), moet een drukken handel, hebben. 't Verwondert ons dan ook niet, dat Nederland de heerschappij ter zee aan Engeland heeft moeten afstaan.

De Engelschen zijn bedaard, ondernemend, volhardend en trotsch op hun land en zijne instellingen. De Schotten zijn voor een deel moedige bergbewoners. De Ieren leven meest in armoede.

§ 69. *Plaatsbeschrijving.* a. Engeland. Londen (4 mill. i.). De drukte op de straten is onbeschrijfelijk. Onder de middelen van verkeer bekleeden de gedeeltelijk onderaardsche spoorwegen eene eerste plaats; aan een der stations in de stad komt gemiddeld iedere $\frac{1}{2}$ minuut een trein aan of vertrekt er een. In het westelijke einde der stad is de zetel van pracht en rijkdom; het oostelijke deel is de havenstad

met vele dokken; de „City” (spr. uit „citti”), het oudste gedeelte in 't midden op den linker Theemsoever, is de drukke groothandelstad met vele kantoren; ten oosten en ten zuiden daarvan zijn de meeste fabrieken. Ten Oosten van Londen Greenwich (spr. uit „gri-nitsj”; sterrenwacht).

Langs de zuidkust; Dover (overvaart n. Calais); Portsmouth (spr. uit „póormüs”; 135 000 i.), groote handelsstad en oorlogshaven tegenover 't eiland Wight (spr. uit „oe-ájt”); Southampton (spr. uit „sauzhemtn”; stoomvaart op Indië en Australië).

Eene straat met spoorwegviaduct in Londen.
Op den achtergrond de Paulskerk.

In 't W. Bristol (spr. uit „bristl”; 218 000 i.; handel en nijverheid); Liverpool (spr. uit „livverpoel”, 580 000 i., tweede handelsstad, invoer van ruw katoen naar Manchester, met het nabij gelegen Salford wel 540 000 i., katoenfabr.).

In 't midden: Leeds (330 000 i., wolfabr.); Sheffield (300 000 i., messenfabr.); Birmingham (430 000 i., ijzerfabr.).

Langs de oostkust: Hull (190 000 i., veel handel);

New-Castle (150 000 i., steenkool).

b. Schotland. De groote Schotsche plaatsen liggen in de Laaglanden: Edinburg (250 000 i., hoofdst. tegen de rotsen aan gebouwd); Glasgow (spr. uit „glèsko”, 520 000 i., veel handel en nijverheid); Dundee (140 000 i.; jute- en wolfabr.).

c. Ierland. Dublin (350 000 i., handel); Belfast (200 000 i., linnenfabr.), Cork (vele slagerijen, die de schepen van vleesch voorzien).

In Europa behooren nog aan Engeland: het rotsachtige Helgoland, de Normandische eil., de vesting Gibraltar en het sterk bevolkte Malta.

HET KONINKRIJK DENEMARKEN.

§ 70. *Denemarken, de Fär-Öer en IJsland.* Grenzen? — Denemarken bestaat uit een schiereiland, Jutland, en verscheiden eilanden, waarvan Seeland en Funen de voornaamste zijn. Denem. deelt de noordelijke middellandsche zee in twee deelen: Noord- en Oostzee, welke twee zeeën door Skagerrak, Kattegat, Sont, Groote en Kleine Belt verbonden zijn. De ligging aan eene verbinding van twee zeeën is natuurlijk gunstig. Van de drie laatstgenoemde doorgangen wordt de Sont het meest bevaren. Het vruchtbare Seeland is het voornaamste deel van het koninkrijk.

Denemarken is geen bergland. Door Jutland strekt zich het uiteinde van den Noordduitschen Landrug uit, eene weinig vruchtbare hooge zandstreek. De westkust van Denemarken is van duinen voorzien en dus havenloos. Door het noorden van Jutland loopt een breed water, de Liimfjord. Het oosten van Jutland is vruchtbaar en de oostkust is rijk aan inhammen, waaraan slechts kleine steden liggen.

Denemarken heeft natuurlijk een zeeklimaat. De Denen zijn van Germaanschen oorsprong.

Aan landbouw en veeteelt wordt in Denem. zeer veel gedaan, bovendien aan handel en zeevaart. De voornaamste handelsplaats is de hoofdstad Kopenhagen (280 000 i., mooie ligging in eene vruchtbare streek, waar korenvelden en beukenwouden elkaar afwisselen).

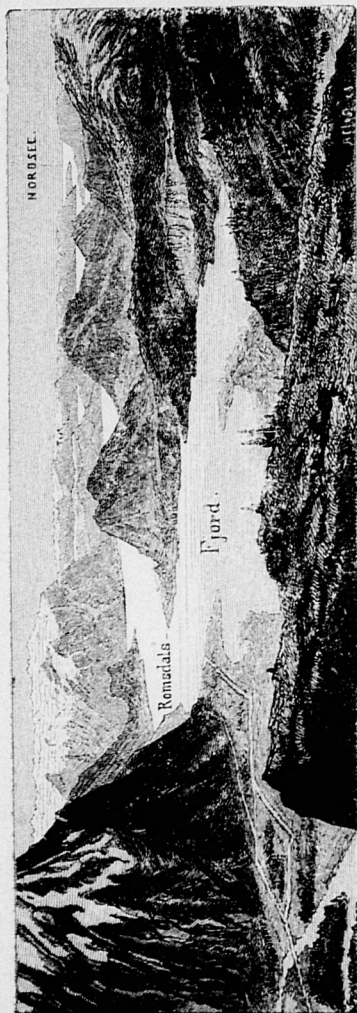
Aan Denem. behooren de grasrijke Fär-Öer (schapenteelt en vischvangst) en het afgelegen IJsland, een hoog, woest eiland. Bezigheden zijn vischvangst, veeteelt en verzameling van eiderdons. Bekend zijn de vulkaan Hekla en de groote geiser, eene heete springbron. In den laatsten tijd zijn vele IJslanders verhuisd naar Britsch Noord-Amerika. De bevolking is van Germaanschen oorsprong en betrekkelijk goed ontwikkeld.

DE KONINKRIJKEN NOORWEGEN EN ZWEDEN.

§ 71. *Ligging, Natuurlijke gesteldheid.* Het schiereiland Skandinavië hangt met Rusland samen; voor 't overige heeft het natuurlijke grenzen. Welke? 't Is voor het grootste deel een ruw hoogland, dat van het O. naar 't W. in hoogte toeneemt en uit woeste hoogvlakten met diep ingesneden dalen bestaat. 't Hoogst is dit bergland in het ZW., waar de ruwe hoogvlakten den naam dragen van fjelds (zie de kaart!); verder noordelijk heeten ze kjölen. In Lapland en Finmarken neemt de hoogte van 't bergland vrijwat af.

De rotsachtige bodem maakt, dat de westkust zeer vele vertakte en diep indringende inhammen heeft, fjorden geheeten, waar reeds vroeg vischvangst werd uitgeoefend, en zeeroovers gemakkelijk eene schuilplaats voor hunne vervolgers konden vinden. Vischvangst en zeeroof waren dan ook reeds vroeg geliefkoosde bezigheden van de bekende Noormannen. Vóór de fjorden liggen vele rotsachtige eilandjes, scheren geheeten, en in 't noorden treffen we de Lofodden (levertraan en de kabeljauw!) aan. Op het noordelijkste der Noorweegsche eilanden vinden we de Noordkaap.

De ruwheid van 't gebergte en de nauwe dalen maken de gemeenschap tusschen de west- en de oostkust zeer moeilijk. Naar de lagere oostelijke kuststreek stroomen vele rivieren, die hier elf worden geheeten, o. a. de Lule-elf, de Angerman-elf en de

De Romsdals-fjord in Noorwegen.

Dal-elf, die ook al, tengevolge van pen rotsachtigen bodem, vele water-vallen vormen. Voor 't verkeer zijn ze dus . . . ? 't Zuidel. deel van Zwe-den, het vruchtbaarste van 't schier-eiland, is grootendeels vlak. Hier vinden we drie groote meren: het Mälar-, het Wener- en het Wet-ter-Meer. Door het tweede stroomt de Klar-elf, die het als Gotha-Elf weer verlaat en bij Trolhätta nog watervallen vormt, welke een ka-naal met vele sluizen noodzakelijk hebben gemaakt.

§ 72. *Klimaat, Voortbrengselen, Bezigheden, Bevolking.* Noorwegen heeft meer een zeeklimaat dan Zwe-den. Waardoor? De westkust van Noorwegen, vooral Bergen, be-hoort tot die streken van Eu-ropa, waar de meeste regen valt. Langs de westkust en in de beschutte dalen is 't klimaat, de hooge breedte in aanmerking genomen, zacht. Hammerfest is de noordelijkste bewoonde plaats der aarde. In het N. van Zwe-den zijn de winters veel kouder dan in 't N. van Noorwegen. In het bergland is 't klimaat ruw.

Hout (dennen) en ijzer zijn de hoofdvootbrengselen, die dan ook, benevens visch (haring en kabeljauw), in groote hoeveelheid

worden uitgevoerd. Alle plaatsen op de westkust houden zich met vischvangst bezig. Onder het kleine getal fabrikaten nemen de Zweedsche lucifers eene eerste plaats in. Landbouw wordt hoofdzakelijk in het zuidelijke meer vlakke deel van Zweden uitgeoefend.

De bevolking is van Germaanschen oorsprong. In het bergland woont de bevolking verstrooid en moet de boer dus zijn eigen brood bakken, zijne eigen kleeven maken enz. Hier trekken onderwijzers rond van gaard tot gaard (= hofstede, boerenplaats). In 't hooge noorden leven Finnen en Lappen, wier hoofdbezigheid rendierenteelt is.

Noorwegen en Zweden hebben een gemeenschappelijken koning, maar zijn voor 't overige staatkundig geheel gescheiden.

§ 73. *Plaatsbeschrijving.* a. Zweden. Stockholm (246 000 i., hoofdstad, mooie ligging aan en in het Mälarmeer, handel); Gotenburg (de tweede handelsstad); Danemora (ijzermijnen), Falun (kopermijnen), Sundsväl (spr. uit „sundswäl”, uitvoer van hout).

b. Noorwegen. Christiania (130 000 i., hoofdstad aan de Christiania-Fjord); Bergen (visch- en houthandel); Drontheim (gedeeltelijk houten huizen); Hammerfest (noordelijkste stad der aarde).

HET KEIZERRIJK RUSLAND.

§ 74. *Ligging.* R. beslaat de grootste helft van Europa. 't Is het overgangsland van West- en Middel-Europa naar Azië; 't ligt aan de Noordelijke IJszee en aan drie binnenzeeën. Welke? — Grenzen?

§ 75. *Natuurlijke gesteldheid.* In hoofdzaak is R. ééne groote vlakte, grootendeels laagvlakte, aan de oostzijde door den Oerál, aan den zuidoostkant door den veel hooger en Kaukasus begrensd. We beginnen onze beschouwing van 't land met den Oerál. Dit is een niet zeer hoog gebergte, dat we in drie deelen splitsen, den Woudrijken, den Ertsrijken en den Woesten Oerál. Deze namen spreken voor zich zelve. De grens van Europ. Rusl. wordt ten deele ten O. van 't gebergte getrokken, waardoor de

bergbouwdistricten van den Oerál nog bij Europa worden gebracht. Bij Jekaterinenburg is eene laagte in 't gebergte, waardoor een weg, tegenwoordig spoorweg, uit Aziatisch naar Europ. Rusl. leidt. De Kaukasus loopt van de Straat v. Kertsj naar de Kaspische Zee. Enkele toppen verheffen zich even

Samojeed in eene rendierslede.

hoog of hooger dan de hoogste Alpentoppen. Ten O. van den Kasbek leidt een pas uit Azië naar zuidoostel. Rusland.

De groote Russische Laagvlakte strekt zich van de Noordel. IJsee tot de Zwarte Zee uit. In het uiterste noorden treffen we toendra's aan, bevroren mossteppen, waar de Samojeden hunne rendieren weiden. Daarop volgen verbazend groote dennenwouden tot op den Noorde-

lijken Landrug, die het ontstaan aan de bronrivieren van de Dwina geeft. Tusschen den Noordel. Landrug en de Waldaï-Hoogte is eene laagte, waardoor de verkeerswegen loopen tusschen Wolga en Nawa. Met de Waldaï-Hoogte hangt het Centrale Plateau of de Duna-Donsche Landrug samen, terwijl deze in het Z. in de Zuidrussische Plateau's overgaat. Ten ZW. van de Waldaï-Hoogten verheft zich de Westrussische Landrug, waardoor de Duna breekt, en die in den Noordduitschen Landrug zijne voortzetting vindt. Langs den noordkant der Zuidrussische Plateau's vinden wij de vruchtbare korenrijke streek der Zwarte Aarde. Ten W. van het Centrale Plateau zijn in het gebied van de Dnjepr uitgestrekte moerassen, waarvan men tegenwoordig het water begint af te voeren, om ze in bruikbaar land te veranderen. Ten N. van het Centrale Plateau ligt het Centrale Bekken, waar betrekkelijk veel nijverheid wordt uitgeoefend.

De Russische rivieren, die tot het Zwartezeegebied behooren, breken alle met stroomversnellingen door de Zuidelijke Plateau's en stroomen met breede maar verzandende monden in zee. Langs de noordkust der Zwarte Zee treffen we steppen aan, waar veeteelt natuurlijk hoofdbezigheid is. Tusschen de

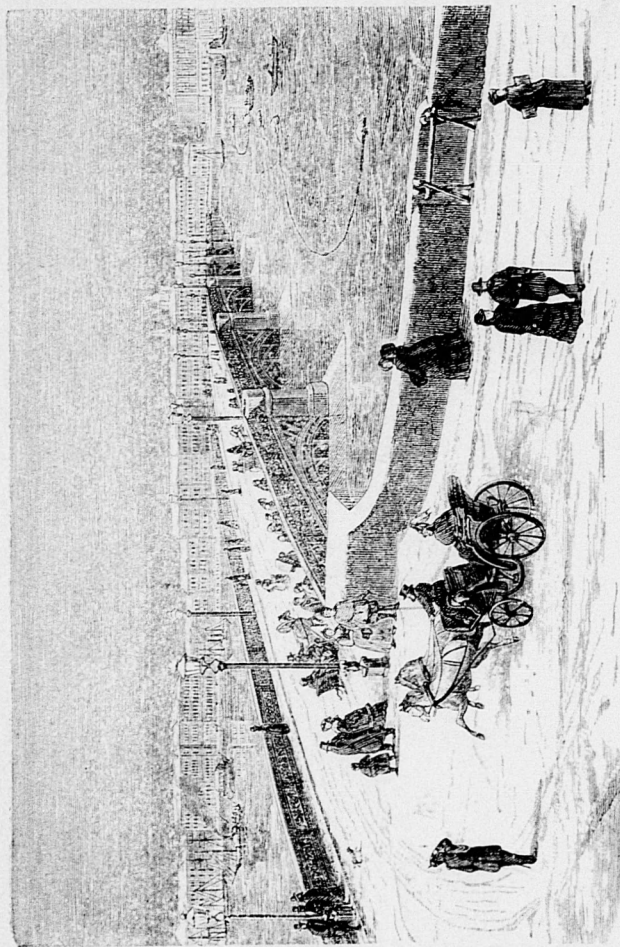
Zuidel. Plateau's en den Kaukasus is eene laagte, die de steppen van de Zwarte Zee met de zeer laag liggende Kaspische Zoutsteppen verbindt. Hier is het zoutrijke Elton Meer. In 't NW. des lands moeten we nog noemen het Rots- en Merenplateau van Finland, ten ZO. daarvan het Ládoga- (half zoo groot als Nederl.) en het Onéga-Meer, welker water door de Newa wordt afgevoerd.

Voor al de Wolga, de grootste rivier van Europa, brengt met hare groote bijrivieren, Oka en Kama, verbinding tusschen ver van elkaar verwijderde streken tot stand. Bovendien hebben de Russen vele kanalen gegraven, die aan de scheepsvaart goede diensten bewijzen. Vergeten we echter niet, dat de bevaarbaarheid der Russische wateren zeer beperkt wordt door den langen winter, en dat de Dnjepr, de Boeg en de Dnjestr zich met moeite een' weg banen door de plateau's van het zuiden, stroomversnellingen vormen en ondiepe mondingen hebben.

§ 76. *Klimaat, Voortbrengselen, Bezigheden, Bevolking.* R. heeft natuurlijk een vastlandsklimaat. — Dus . . ? Dat ondervond Napoleon I tot zijne schade; dat ondervindt tegenwoordig nog de scheepvaart op de Russische wateren. In 't noorden, langs de Noordel. IJszee, heerscht groote koude; op de zuidkust van de Krim heeft men des zomers eene Italiaansche warmte.

R. levert veel hout, koren, hennep, vlas, pelsdieren, huiden, wol en talk. Uit wat boven reeds is gezegd, kan worden opgemaakt, in welke streken des lands we ieder dezer voortbrengselen moeten zoeken. De Russische handel heeft met zeer groote moeilijkheden te strijden, nl. de verbazende groote afstanden en de strenge en lange winters. Om beide zooveel mogelijk te overwinnen, heeft men in de laatste jaren vele spoorwegen aangelegd. Dat men evenwel in R. niet zoo spoedig een dicht net van spoorwegen kan krijgen als bij ons, leert ons een blik op de kaart van Europa. Vergelijk b.v. maar eens den afstand van Groningen tot Maastricht met dien van Moskou tot Petersburg, of met dien van Archangel tot de Krim. In 't oostelijke deel van Rusland wordt nog karavaanhandel gedreven. Een en ander maakt het ons duidelijk, waarom de missen of groote jaarmarkten in R. de voornaamste gelegenheden zijn, waar de handelaren samenkomen.

De nijverheid is in R. niet sterk ontwikkeld.

De Nikolausbrugg in St.-Petersburg.

Boven merkten we op, dat R. het overgangsland is van West- en Middel-Europa naar Azië. Dit geldt niet alleen van de ligging, maar ook van handel en nijverheid. R. levert aan West- en Middel-Europa groote massa's ruwe producten en voedingstoffen, terwijl het tevens de markt is voor vele voortbrengselen van Azië; omgekeerd echter ontvangt R. van West- en Middel-Europa vele bewerkte stoffen, terwijl zijne eigene fabricie-

ken hoofdzakelijk voor eigen gebruik en voor Azië werken.

De bevolking van R. is niet zeer dicht. Ze bestaat grootendeels uit vele Slavische stammen. Bovendien wonen er eenige duizenden Duitschers in de Oostzee-provinciën, Samojeden in 't NO., Lappen in 't NW., Kalmukken tusschen beneden-Don en beneden-Wolga, terwijl de zwervende Kirghiezen hunne tenten van dierenhuiden ook nog ten W. van de rivier Oerál opslaan. De volksontwikkeling is niet groot. Tot 1863 waren bijna alle boeren nog lijfeigenen. De heerschende godsdienst is de Grieksch-Katholieke, en de Russen erkennen den Tsaar als hoofd der kerk.

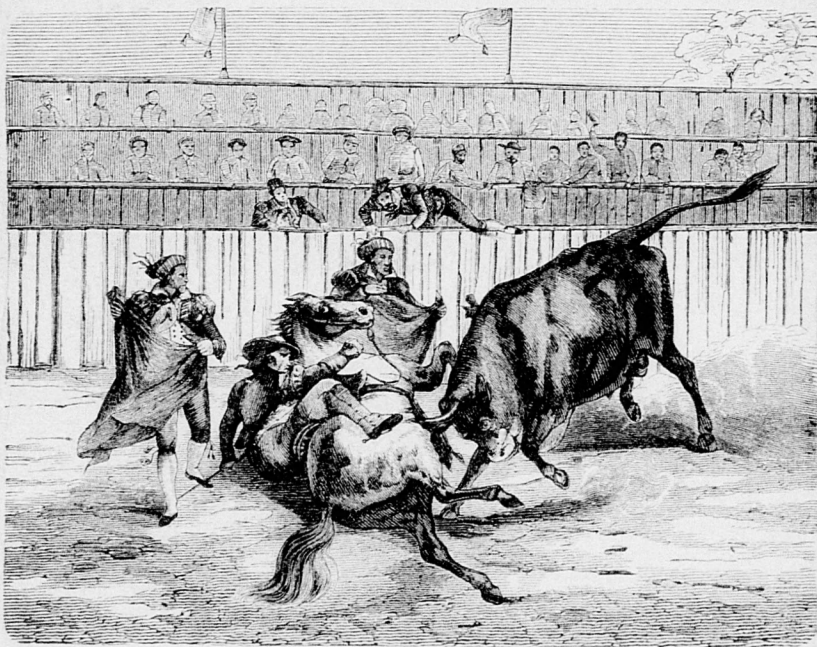
§ 77. *Plaatsbeschrijving.* St.-Petersburg, 930 000 i., is door Peter den Grooten juist dáár gesticht, om Rusland eene poort van gemeenschap met West-Europa te verschaffen. De stad is ruim en regelmatig gebouwd en heeft veel handel. Vóór de stad, op een eilandje, de vesting Kroonstad. Verder aan de Oostzee de handelsstad Riga (140 000 i., uitvoer van hout, koren, lijnzaad en hennep). Warschau (430 000 i., hoofdstad van het vroegere koninkrijk Polen). Aan de Zwarte Zee is Odessa (270 000 i.) de grootste handelsstad, die nu de voordeelen van het Sueskanaal geniet. Aan den mond der Wolga de handelsstad Astrakán. Verder stroomop Niezjni-Novgorod, bekend door hare groote missen, waarop eenige honderdduizenden menschen uit Azië en Europa waren koopen en verkoopen; de invoer van thee uit China is verminderd sedert de opening van het Sueskanaal. In 't midden des rijks de oude hoofdstad Moskou (450 000 i.), de voornaamste fabriekstad; veel handel; met Kijov (127 000 i.) de stad van kerken en kloosters. Aan de Witte Zee de handelsstad Archangel.

DE KONINKRIJKEN SPANJE EN PORTUGAL.

§ 78. *Ligging, Natuurlijke Gesteldheid.* Het Pyreneesche Schiereiland is alleen met Frankrijk verbonden, maar die verbinding staat bijna gelijk met eene scheiding, daar de Pyreneën niet gemakkelijk zijn over te trekken.

Van Afrika is het gescheiden door de smalle Straat van Gibraltar. De ééne zijde van 't schiereiland is naar de Middell. Zee, de andere naar den Atl. Oceaen gekeerd.

De omtrek is weinig geleed. Bijna 't geheele schiereiland is hoogland. Het midden wordt ingenomen door de Castilische Hoogvlakte, die door het Castilisch Scheidingsgebergte in de Hoogvl. van Leon en Oud-Castilië en die van Nieuw-Castilië wordt verdeeld. Op den noordrand der

Stierengevecht.

noordelijke hoogvl. vinden we het woeste Cantabrische Gebergte; op den zuidrand van het zuidelijke hoogland is het Andalusische Gebergte, waarvan de betrekkelijk woudrijke Sierra Morena een deel is. Naar het oosten vormt het Iberische Bronnenland den rand. Ten Z. van het An-

dalusische Geb. treffen wij de Andalusische Laagvlakte aan; bij den Ebro ligt de niet heel vruchtbare Vlake van Arragon, ten N. waarvan de steile Pyreneën zich verheffen. In de oostelijke helft van dit gebergte ligt de oude republiek Andorra. In 't Z., langs de Middellandsche Zee, de hooge Sierra Nevada (= sneeuwgebergte).

De rivieren munten niet uit door bevaarbaarheid; vier groote (welke?) stroomen naar den oceaan, de Ebro zendt heur water naar de Middellandsche Zee.

§ 79. *Klimaat, Voortbrengselen, Bezigheden, Bevolking.* De hoogvlakte heeft door hare hooge ligging een vastlandsklimaat: heete zomers en koude winters, warme dagen en koude nachten, en bovendien weinig regen. Op de westkust van Portugal valt veel regen. Langs de Middellandsche Zee heerscht over 't algemeen eene hooge temperatuur.

De dorre hoogvlakte brengt natuurlijk weinig voort, maar levert voedsel aan groote kudden merinoschapen; de zuidelijke en oostelijke streken van Spanje daarentegen leveren, kunstmatig besproeid, rijke oogsten. Wijn en zuidvruchten behooren mede tot de hoofdvoortbrengselen. In 't O wordt veel gedaan aan zijdeteelt. Ofschoon de bodem veel delfstoffen bevat, wordt door de bewoners des lands de bergbouw verwaarloosd.

De Spanjaard heeft een overdreven gevoel van eigenwaarde, en de ernstige trots die hem bezielt, belet hem menigmaal te zien, hoeveel hij bij andere volken nog in ontwikkeling ten achteren is. De stierengevechten zijn nog altijd geliefkoosde volksvermakelijkheden.

§ 80. *Plaatsbeschrijving. a. Spanje.* Madrid 600 000 i., hoofdst. midden op de hoogvlakte). Tolédo (wapensmederijen). Almadén (kwikmijnen). Córdoba (prachtige omgeving), Sevilla (spr. uit „Sevielja”, met groote sigarenfabrieken, in eene korenrijke vlakte: 134 000 i.), Granáda (in de nabijheid de ruïnen van het Alhambra, het paleis der Moorsche vorsten). Aan de kust Cadiz (handel op de Spaansche koloniën), Gibraltar (sterke vesting, Engelsche bezitting), Málaga (wijn en vijgen), Alicante (havenstad voor Madrid); Valencia (150 000 i., zijde-industrie); Barcelona (250 000 i., veel handel en nijverheid).

b. Portugal. Lissabon (270 000 i., de schoone, handeldrijvende hoofdstad), Oporto (wijnhandel, 100 000 i.).

In de Middellandsche Zee liggen de aan Spanje behoorende Pithyusen en Balearen.

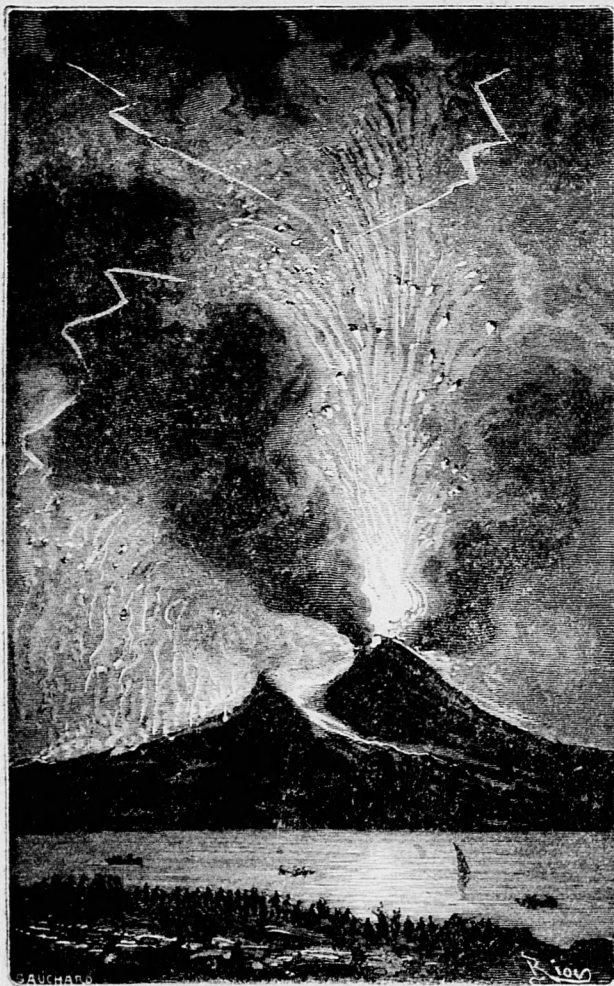
HET KONINKRIJK ITALIË.

§ 81. *Ligging.* Het Apennijsche Schiereiland ligt in het midden der Middellandsche Zee; die ligging, gevoegd bij den krijgshaftigen aard der oude Romeinen, maakte, dat deze achtereenvolgens alle landen rondom de Middellandsche Zee konden veroveren. Evenals bij Spanje 't geval is, ligt ook hier een hooggebergte ten N. des lands; de Alpen hebben echter vele passen, die tegenwoordig de gemeenschap met Frankrijk, Zwitserland en Oostenrijk gemakkelijk maken. — Grenzen?

§ 82. *Natuurlijke gesteldheid.* 't Koninkrijk Italië bestaat uit het Apennijsche Schiereiland en de vruchtbare, dichtbevolkte Po vlakte, welker water naar 't O. wordt afgevoerd door de Po met hare bijrivieren. Deze rivier stroomt, evenals de meeste Nederlandsche rivieren, in haren benedenloop tusschen dijken door, en evenals bij ons zien we ook daar het verschijnsel, dat de waterspiegel hooger staat dan het bijgelegen land. (Denk bij de verklaring hiervan aan de slib, die de rivier meevoert). Ten N. van de Podelta mondt de Adige (Duitsch: Etsch) uit.

Het eigenlijke schiereiland wordt door de hollenrijke Apennijnen doorsneden, die beginnen bij de Col di Tenda, eerst langs de kust strijken, om die daarna te verlaten en ruimte aan twee rivieren, Arno en Tiber, te geven, om naar de westkust te stroomen. Spoedig daarop vertakken ze zich en vormen het ruwe, hollenrijke bergland der Abruzzzen, waar de reiziger nog altijd niet geheel veilig is voor roovers. In 't woeste schiereiland Calabrië eindigen ze schijnbaar, maar zetten zich op Sicilië voort. Het schiereiland Apulië is minder hoog dan Calabrië. Tusschen de twee schiereilanden dringt de Golf van Tarente binnen. Ten W. van de Apen-

nijnen vinden we lagere ketenen en langs de kusten op sommige plaatsen

Eene uitbarsting van den Vesuvius.
een eigenlijke winter niet bekend.

moerassen. Aan de schoone Golf van Napels verheft zich de vulkaan Vesuvius. Op Sicilië bereikt de vulkaan Etna eene aanzienlijke hoogte.

§ 83. *Klimaat, Voortbrengselen, Bezigheden, Bevolking.* Het

Apennijnsche Schiereiland is smaller dan 't Pyreneesche en heeft dientengevolge meer een zeeklimaat; de Po-vlakte heeft evenwel een vastlands-klimaat. Aan den zuidvoet der Alpen valt veel regen, vandaar dat er vele rivieren ontspringen. De temperatuur is in Italië vrij hoog; in 't zuiden is

De waterrijke Povlakte levert veel rijst, wijn en zijde. Bij Genua groeien oljfbomen; dáár, zoowel als verder zuidelijk, wassen nog vele andere zuidvruchten. In de bergstreken, in de moerassen en in Apulië wordt aan veeteelt gedaan. Uit het delfstoffenrijk levert Italië marmer (bij Carrara), ijzer (op Elba) en veel zwavel (bij de vulkanen).

Onder de bezigheden komen verder vooral in aanmerking de zijde-industrie in de Povlakte en de stroovlechterij van Toskane. Vóór de ontdekking van den zeeweg naar Oost-Indië was Italië het verbindende lid voor den handel van Azië en Europa. Maar de wereldhandel verplaatste zich naar 't Pyreneesche Schiereiland, later naar Nederland en Engeland. Italië's handel verviel, maar is in den lateren tijd, na de opening van het Sueskanaal, weder tot bloei gekomen.

De Italiaan is levendig en geestig, heeft zin voor het schoone in natuur en kunst, maar is voor het overige weinig ontwikkeld.

§ 84. *Plaatsbeschrijving.* In de stedenrijke Povlakte: Turijn ³⁵⁰ (250 000 i., spoorwegverbinding met Lyon door den Mont-Cenistunnel); Milaan ⁵⁰⁰ (~~250~~ 000 i., handel); Venetië ¹¹⁵ (~~100~~ 000 i., eene eilandenstad, waar het verkeer hoofdzakelijk met gondels plaats heeft, veel handel).

Op het Apennijnsche Schiereiland: Genua ²⁵⁰ (~~150~~ 000 i., schoone liggiug, handel, o. a. in oljfolie); Florence ²⁰⁰ (~~100~~ 000 i., schoone ligging, groote kunstverzamelingen); Rome ⁶⁰⁰ (~~500~~ 000 i., hoofdstad met zeer vele historische herinneringen: bouwvallen van tempels en paleizen; op het Vaticaan zetelt de Paus); Napels ³¹⁵ (~~200~~ 000 i., zeer schoone ligging, handel); ten Z. van den Vesuvius het verwoeste, maar gedeeltelijk opgegraven Pompeji; Brindisi (opkomende stad, waarover de kortste overlandweg naar Oost-Indië gaat), Ancóna (met de vorige de belangrijkste handelsstad op de oostkust van 't schiereiland); Bologna (met eene zeer oude hoogeschool, 120 000 i.).

Op Sicilië Palermo ³⁰⁰ (~~200~~ 000 i., handel) en Messina (126 000 i., sinaas-appelen).

Sardinië is sterk achteruitgegaan en heeft geene enkele belangrijke stad.

Het dichtbevolkte Malta met de hoofdstad Valetta, is eene Engelsche bezitting.

Heel Italië 32,000,000 inwoners.

DE STATEN VAN HET BALKAN-SCHIEREILAND.

§ 85. *Ligging.* Het Balkán-Schiereiland is slechts door smalle wateren (welke?) van Azië gescheiden. Door zijne ligging komt het meer met Oost- en Zuid-Europa en met de Levant in aanraking dan met West-, Middel- en Noord-Europa.

§ 86. *Natuurlijke gesteldheid.* Evenals de beide andere zuidelijke schiereilanden is ook het Balkán-Schiereiland grootendeels hoogland, evenwel meer bergland dan hoogvlakte. De kleinere westhelft vormt eene voortzetting van de Oostenrijksche Karstgebergten. Evenals daar vindt men hier woeste, sterk verweerde berglandschappen met verdwijnende rivieren en meren, die soms overvuld zijn, dan weer moerassen vormen. Het zijn de gebergten van Bosnië, Montenegro, Albanië en Griekenland. De voornaamste gebergten van de oosthelft zijn de Sjar-dagh, de Pindus, de groep van den Olympus, de woudrijke Despoto-Dagh en de Balkán (= dagh = gebergte).

Evenals ten N. van het hoogland in de beide andere zuidel. schiereilanden wordt ook hier ten N. van 't bergland eene laagvlakte aangetroffen, nl. de vruchtbare Walachijische Laagvlakte, waardoor de Donau naar de Zwarte Zee loopt, en die zich tot aan den voet der Transsylvvaansche Alpen voortzet.

Het schiereiland is in 't N. zeer breed, maar vertakt zich naar 't Z. in steeds toenemende mate. In Griekenland bereikt die vertakking het toppunt. Morea is door de landengte van Korinthe (waardoor nu een kanaal ~~was~~ gegraven) met Roemelia of Livadië verbonden. In den Griekschen Archipel liggen de Cycladen als voortzettingen van de Grieksche schiereilanden. Ten O. van Roemelia het langwerpige eiland Negropont. In 't Z. het eiland Kreta of Candia, dat aan Turkije behoort. Ten W. van Griekenland de Jonische Eilanden, die veel krenten leveren.

Behalve de Donau en de Save munten de rivieren van dit deel van Europa niet uit door bevaarbaarheid. De grootste er van is de Maritza.

§ 87. *Klimaat, Voortbrengselen, Bezigheden, Bevolking.* Ten N. van den Balkan heerscht het vastlandsklimaat van Oost-Europa met vrij koude winters, ten Z. daarvan treffen we in de dalen en vlakten het warme klimaat en de voortbrengselen van Zuid-Europa aan. Wie b. v. op het hoogste punt van den Sjibkapas staat, ziet aan de ééne zijde een geheel Oosteuropesch, aan

de andere zijde een Zuideuropeesch landschap. Ten N. van den Balkán zijn korenbouw (Roemenië levert zeer veel koren!) en veeteelt hoofdbezigheden; ten Z. daarvan wordt in de laagten rijst verbouwd; in het dal der Maritza zijn de beroemde rozentuinen, waar de ingezamelde bloemen en bloemknoppen

De Aja-Sofia,
eene moskee in
Konstanti-
nopol.

voor 't maken van rozenolie moeten dienen. Verder worden wijn, katoen (bij de Vardar) en zuidvruchten aangekweekt. Paros levert marmer.

De nijverheid was vroeger van veel meer belang dan nu: ook de handel is

achteruitgegaan, vooral die van Griekenland; dit laatste landje spant zich tegenwoordig echter behoorlijk in om vooruit te komen.

Van dien achteruitgang hebben de Túrken hoofdzakelijk de schuld, die in 1453 het land veroverden en zich vijandig toonen tegen de Westersche beschaving. Zij onderdrukten de andere bewoners, als Grieken, Serviërs, Roemenen, en wisten tot voor korten tijd, ofschoon slechts de kleinste helft der bevolking uitmakende, de heerschappij te handhaven.

- § 88. *Plaatsbeschrijving. a.* Turkije. Konstantinopel (870 000 i., hoofdstad, zetel van den sultan, groote handel, prachtige ligging, maar inwendig onzindelijk); Adrianopel (handel en nijverheid); Gallipoli en Saloniki (handel).
b. Roemenië, d. i. Moldavië en Walachije met het steppenland Dobroedsja. Boekarest (hoofdstad, 250 000 i.); Galats (handel in koren).
c. Servië. Belgrádo.
d. Montenegro (een woest bergland). Tsettienje.
e. Boelgarije. Tirnova (oude hoofdstad). Sofia (tegenwoordige hoofdstad, handelsstad in 't bergland aan den weg van Konstantinopel naar Belgrádo); Philippopel, in Oost-Roemelië, (zijde en rozenolie).
f. Griekenland. Athene (hoofdst. met vele bouwvallen uit den ouden tijd).

III. DE WERELDDEELEN EN DE WERELDZEEËN.

§ 89. *De Aardoppervlakte* bestaat voor $\frac{1}{4}$ uit land, 't welk zoodanig verdeeld is, dat het noordelijke halfond meer dan het zuidelijke, het oostelijke meer dan het westelijke bevat. Het reeds beschouwde werelddeel Europa behoort tot de groote landmassa, die op het oostelijke halfond ligt, en vormt met de werelddeelen Azië en Afrika één geheel, de zoogenaamde Oude Wereld. Ten ZO. daarvan ligt Australië, dat met Amerika, 't welk op het westelijke halfond zich uitstrekt, de Nieuwe Wereld vormt, zoo geheeten, omdat deze deelen der aarde eerst later in de wereldgeschiedenis en het wereldverkeer zijn opgetreden.

§ 90. *De Wereldzeeën.* De groote samenhangende watermassa der aarde wordt verdeeld in 5 oceanen: de Noordelijke IJszee, den Atlantischen Oceaan, den Grootten Oceaan, den Indischen Oceaan en de Zuidelijke IJszee.

1. De Noordelijke IJszee heeft hare zuidgrenzen in de noordkusten van Azië, Europa en Amerika en voor 't overige in den noordpoolcirkel. Met den Grooten Oceaan staat zij in gemeenschap door de Beringsstraat, met den Atlant. Oceaan door eene breede ruimte tusschen Europa en Amerika.

2. De Atlantische Oceaan vormt eene breede straat tusschen Amerika aan den eenen, en Europa en Afrika aan den anderen kant. In 't Z. strekt deze oceaan zich tot de Zuidelijke, in 't N. tot de Noordelijke IJszee uit.

3. De Groote Oceaan beslaat $\frac{1}{3}$ van de oppervl. der aarde en heeft onder den aequator eene breedte van den halven aardomtrek. Naar 't N. wordt hij smaller en staat door de Beringsstraat met de Noordel. IJszee in verbinding. De zuidgrens wordt door den zuidpoolcirkel gevormd.

4. De Indische Oceaan wordt door Azië, Afrika, het vastland Australië en de Zuidel. IJszee begrensd.

5. Inde Zuidelijke IJszee, die tot grens heeft den zuidpoolcirkel, liggen waarschijnlijk vele eilanden; een vastland toch heeft men er nog niet ontdekt.

Vormden de oceanen vóór het begin der nieuwe geschiedenis schijnbaar onoverkomelijke hinderpalen voor 't verkeer, nu is dat geheel anders. Zeilschepen en stoombooten toch bevaren langs vaste wegen de zee. Natuurlijk wordt de Atlantische Oceaan, en vooral het noordelijke deel daarvan, het drukst bevaren. 't Minst bezocht is de Zuidelijke IJszee, die dan ook het meest afgelegen is.

§ 91. *De Werelddeelen* zijn eveneens 5 in getal: Europa, Azië, Afrika, Amerika en Australië.

Twee daarvan verdeelen zich naar 't Z. in drie schiereilanden, twee andere loopen naar 't Z. in eene spits uit; het vijfde bestaat uit het kleinste der vastlanden en eene menigte kleine eilanden. Afrika heeft den meest massieven vorm, daar het zeer weinig inhammen vertoont. Eene volkomen tegenstelling met Afrika vormt Europa, dat de grootste kustontwikkeling heeft, een gevolg van de vele en diepe insnijdingen, die de zee in het land maakt, en van de vele eilanden, die het bezit. Azië heeft veel overeenkomst met Europa, wat den bouw der leden betreft, maar de veel grootere oppervlakte, die door den romp wordt ingenomen, doet de kustontwikkeling en daarmede den wel-dadigen invloed, dien de zee op het k'limate, de voortbrengselen en de bevolking kan hebben, van minder belang zijn dan bij Europa 't geval is.

Amerika bezit den slanksten vorm door zijne groote uitbreiding in de richting der meridianen. Eene smalle landengte vereenigt de beide deelen, waaruit dit werelddeel bestaat. Australië behoort met Zuid-Amerika en Afrika tot de streken der aarde, die het verst van de gewesten, waar de beschaving 't meest ontwikkeld is, afliggen. Dit nadeel wordt echter minder groot, naarmate het verkeer ter zee zich uitbreidt.

Europa ligt in de noordelijke gematigde luchtstreek en slechts voor een zeer klein deel in de noordelijke koude. Azië strekt zich in dezelfde zonen uit en bovendien nog in de heete. Afrika behoort grootendeels tot het gebied der heete luchtstreek, terwijl slechts kleinere deelen in de beide gematigde luchtstreken liggen. Australië ligt verspreid in de noordelijke gematigde, de heete en de zuidelijke gematigde luchtstreek. Amerika ligt ten gevolge van zijn gerekten vorm in vier zonen: de noordelijke koude, de beide gematigde en de heete.

IV. A Z I Ē.

§ 92. *Grenzen? Natuurlijke gesteldheid.* Het kolossale Azië strekt zijne meeste schiereilanden naar 't Z. en 't O. uit. Aan die zijden vindt men ook de meeste eilanden. 't Werelddeel bestaat vooreerst uit twee hooglanden, nl. het kleinere en lagere Vooraziatische, dat door den Hindoe-Koh met het groote en hoogere Achteraziatische wordt verbonden. Het middelste gedeelte van die twee hooglanden is ver van de zee verwijderd; men vindt dan ook in Perzië en op het Achteraziatische Hoogland woestijnen, op het laatste de Gobi. Deze woestijnen worden bewoond door roovers. De handel is hier natuurlijk karavaanhandel. Men vindt hier vele steppenrivieren, d. z. stroompjes, die soms uitdrogen en in een meer of een moeras uitloopen. Steppenrivieren wijzen den weg niet naar zee. Dat de volken, die steppen en woestijnen bewonen, geen zeevarende volken zijn geworden, behoeft ons dus niet te verwonderen.

De beide groote hooglanden worden omzoomd door randgebergten, waarvan de voornaamste zijn: de Himálaja (= woning der eeuwige sneeuw), het hoogste gebergte der aarde, met den Mount Everest (8840 M.), den hoogsten top der aarde; de Altaï en het Daoerisch Alpenland, beide zeer metaalrijke gebergten. Naar het O. staat het Achteraziatische Hoogland in

verbinding met het Alpenland van Mantsjoerije, het Chineesche Alpenland en het Bergland van Achter-Indië.

Ten N. van het Achteraziat. Hoogl. strekt zich de groote Siberische Laagvlakte uit, die in 't Z. rijk aan koren, in 't midden rijk aan wouden en pelsdieren is, maar in 't N. uit bevroren mossteppen, toendra's, bestaat. Naar 't N. stroomen drie groote rivieren: Ob, Jenisséi en Lena. Ten W. van hetzelfde hoogland vinden we het Toeránsche Laagland, dat zeer geschikt is voor 't nomadenleven, doch daar waar het land door eene rivier of kunstmatig besproeid wordt, goede landbouwproducten levert. Hier vinden wij het Aralmeer, waarin de Syr en de Amoe uitstroomen. Ten O. van het Chineesche Alpenland is de zeer vruchtbare, volkrijke Chineesche Laagvlakte aan de oevers van den benedenloop van Hoang-ho en Jang-tse-kiang. Ten Z. van den Himálaja ligt, evenals ten Z. van de Europeesche Alpen, eene beschutte, vruchtbare en dichtbevolkte vlakte, de Ganges-Laagvlakte, en ten Z. van deze het Plateau van Dekan. Van den Himálaja stroomen Ganges en Brahmapoetra met eene delta in de golf van Bengalen uit, terwijl de Indus naar de Perzische Zee stroomt.

Het Vooraziatische Hoogl. wordt door de Syrisch-Arabische Laagvl., waardoor de tweelingstroomen Euphraat en Tigris naar de parelrijke Perzische Golf hun' weg vinden, van het dorre Arabische Hoogland gescheiden.

Het westel. deel van 't Vooraziat. Hoogl. draagt den naam van Kleinaziatisch Hoogland, het oostelijke dien van Plateau van Irán.

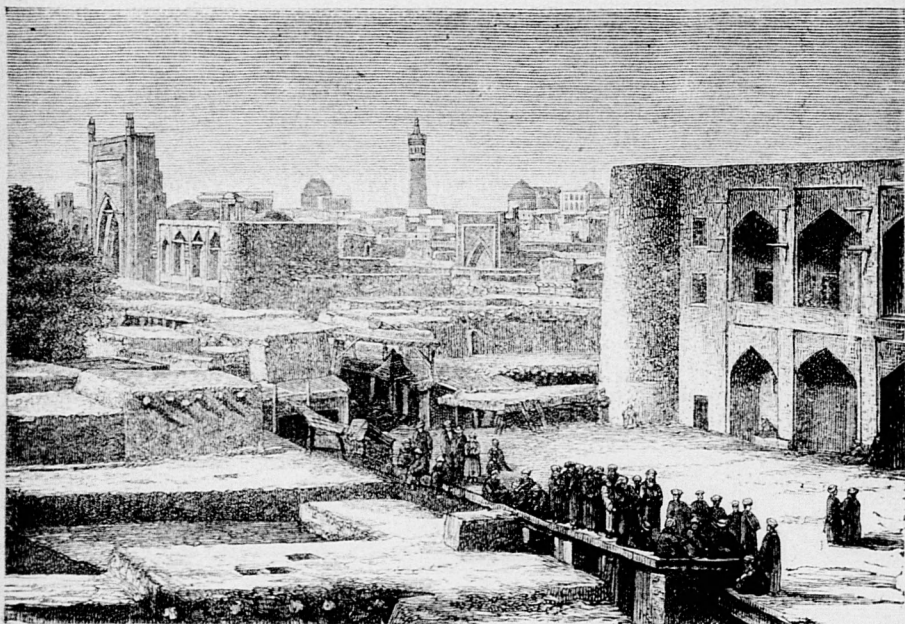
§ 93. *Aziatisch Rusland.* Dit verbazend groote gebied bestaat uit:

a. Siberië, waarheen de Russen het eerst zijn gelokt door de pelsdieren, en waarheen ze nu staatsmisdadigers verbannen. De bevolking is natuurlijk zeer dun. In 't Z. zijn landbouw en veeteelt, in den Altaï en het Daoerisch Alpenland is bergbouw de hoofdbezigheid; verder naar 't N. jacht op pelsdieren, langs de rivieren vischvangst.

De plaatsen vindt men meest in 't Z.: Kjachta (handelsplaats aan de Chineesche grenzen; ten N. daarvan het Baikál Meer), Barnául (in de mijndistricten van den Altaï), Tobolsk (pelshandel), Jakoetsk (handel in mammoetstanden, die in de toendra's worden gevonden).

b. Toerán of Turkestan met de handelsstad Khokand. Het voor

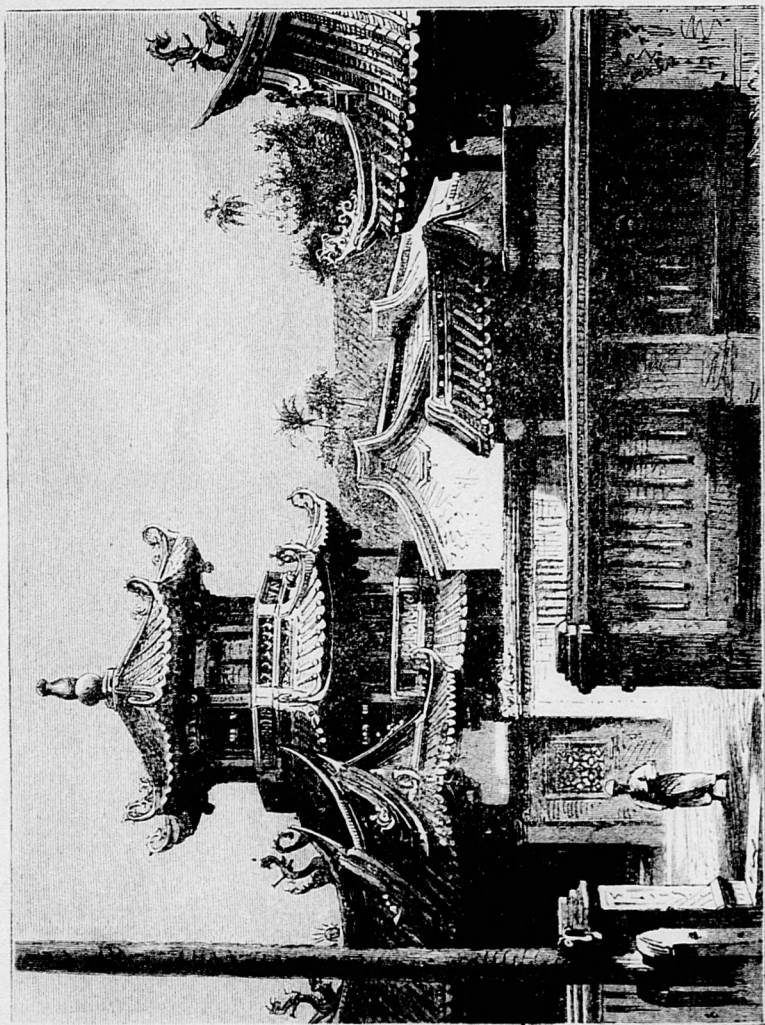
eenige jaren nog onafhankelijke deel van Turkestan met de steden Khiwa en Boekhára staat tegenwoordig meer of minder rechtstreeks onder Russisch gezag.

Khiwa.

c. Het Amoergebied bij de rivier Amoer. In 't Z. Wladiwóstk (= beheerscheres van het Oosten, oorlogshaven en handelsstad).

§ 94. Het *Chineesche Rijk* bestaat voor 't grootste deel uit het Hoogl. van Achter-Azië, dat geheel een vastlandsklimaat heeft. In de woestijn Gobi treedt het karakter van vastlandsklimaat het sterkst op den voorgrond. Eene sterke tegenstelling met de Gobi maakt de zeer vruchtbare Chineesche Laagvlakte. Zóó dicht is hier de bevolking, dat ze zelfs op vlotten op de rivieren woont. In de groote steden heeft men tuinen op vlotten aangelegd. De Chinees is in de eerste plaats landbouwer: hij gebruikt ieder vruchtbaar plekje en leidt het

Ingang tot een Chineschen tempel.

water daarheen, waar 't hem dienstig voorkomt. Een der meest uitgevoerde

voortbrengselen is de thee. De Chinees is zeer vlijtig en spaarzaam, zoowel in zijn land als in het buitenland, waarheen zich velen begeven, om door ingespannen arbeid zoo spoedig mogelijk rijk te worden. Vele takken van nijverheid worden met goed gevolg beoefend, als 't vervaardigen van zijden stoffen, porcelein, lakwerk en papieren voorwerpen. Reeds vroeg zijn zij tot eene betrekkelijk hooge ontwikkeling gekomen, maar ze hebben zich lang tegen Westerschen invloed verzet. Eerst in den laatsten tijd is daarin eenige verandering gekomen, nu steeds meer havens voor 't verkeer met het buitenland worden geopend en telegraaflijnen worden gespannen.

Peking, de groote hoofdstad, met 500 000 i. Nanking (450 000 i.). Sjanghai met 350 000 i., Kanton en Amoy (groote handelssteden). Niet ver van Kanton, met misschien $1\frac{1}{2}$ mill. i., de handeldrijvende Engelsche bezitting Hongkong en het minder bloeiende Portugeesche Macao.

§ 95. *Japan* is een eilandenrijk. Zoo sterk zich de Chineezzen tot nu toe tegen den Westerschen invloed verzetten, even begeerig zijn de Japaneezen naar Westersche beschaving en wetenschap.

Een Chinees.

Tokio of Jedo (900 000 i.) en Kioto of Miako (250 000 i.) zijn de grootste steden. Jokohama heeft stoombootvaart op Sjanghai en op Amerika. Bij Nagasaki ligt het eilandje Decima, dat in onze geschiedenis bekend is.

§ 96. *Aziatisch Turkije* bestaat uit Klein-Azië, het gebied van Euphraat en Tigris, Syrië (d. i. de landstreek langs de Middellandsche Zee) en de westelijke strook van Arabië. Het grootste deel van Klein-Azië is weinig vruchtbaar; het Mesopotamië tusschen Euphraat en Tigris daarentegen heeft vruchtbare weiden. In het vroeger zoo vruchtbare, maar nu verwaarloosde Palestina, dat

een deel van Syrië uitmaakt, stroomt de bekende Jordaan in de Doode Zee

uit. Het zuiden van Arabië's westkust is zeer vruchtbaar. Aziatisch Turkije is onder de heerschappij der Turken achteruitgegaan.

Smyrna (150 000 i., handel: tapijten, vïjgen); Damascus (150 000 i., plaats van samenkomst voor vele karavanen); Jeruzalem (vervallen); Medina en Mekka (bedevaartplaatsen voor de Mohammedanen); Aden (handelsstad) is eene Engelsche bezitting. Aan den Tigris Bagdad (handel, zeer achteruitgegaan). In deze streken de bouwvallen van Babylon, bij Mossoel die van Ninivé.

§ 97. Onafhankelijk *Arabië* is grootendeels eene woeste, waterarme hoog-

vlake, waar de Bedoeïnen eeuw uit eeuw in hun zwervend leven leiden. De opbrengst aan koffie is verminderd; deze is met verschillende harsen en dadels het voornaamste product uit het plantenrijk. Het Arabische paard, beroemd om zijn sierlijken vorm, zijne snelheid en volharding, is met den kameel voor den woestijnbewoner van het grootste belang

§ 98. *Perzië, Afghanistan en Beloezsjistan* beslaan het plateau van Iran, dat in het midden groote overeenkomst met Arabië vertoont. In de zuidwestelijke dalen evenwel heerscht een heerlijk klimaat en ontwikkelt zich een weelderige

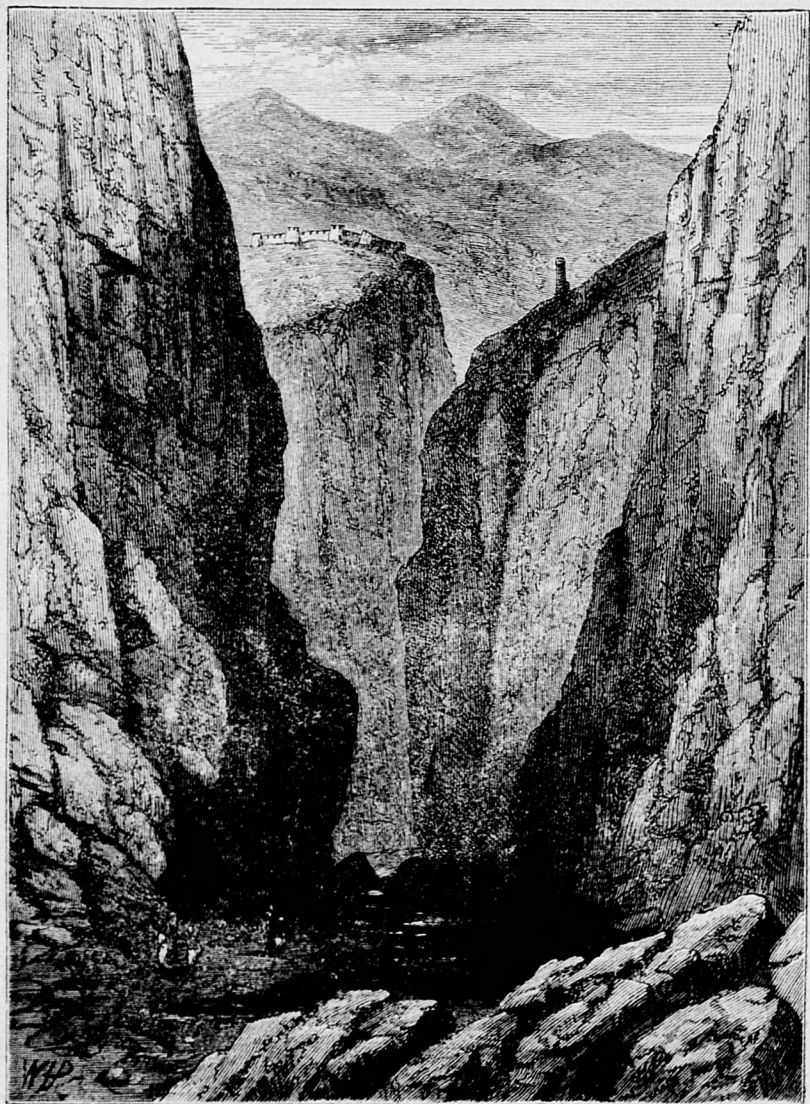
Arabische sjeik met kameel.
plantengroei; daar zijn de rozentuinen van Sjrás.

De twee grootste steden van Perzië zijn Teherán (140 000 i., hoofdstad, kruispunt van vele karavaanwegen) en de handelstad Tebris (170 000 i.).

In Afghanistan de handelsstad Kaboel (weg naar Voor-Indië door den engen Kaiber-pas).

Beloezsjistan wordt door roofzuchtige nomaden bewoond.

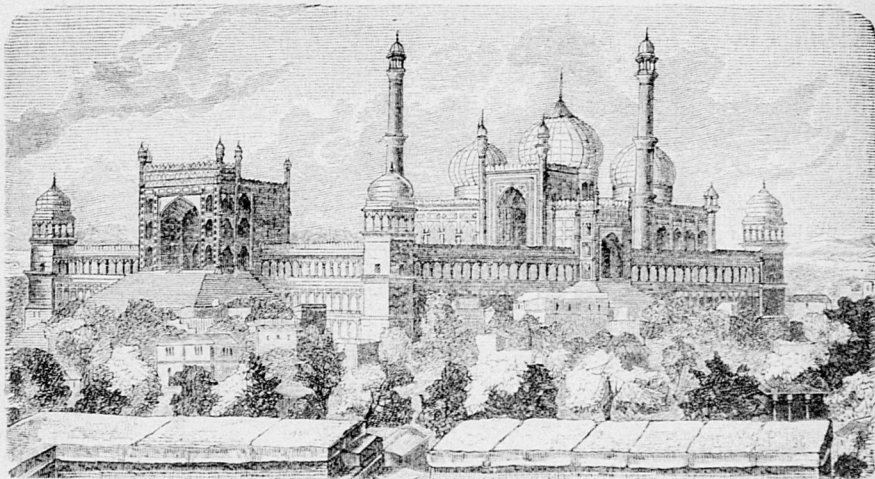
§ 99. *Voor-Indië* bestaat uit de zuidelijke helling van den Himálaja, de Gangesvlakte en 't Plateau van Dekán. Vooral de beschutte en goed

Kaiber-pas.

besproeide Gangesvlakte is zeer vruchtbaar; ze levert rijst, katoen, indigo en suiker in overvloed. Dekán bevat diamanten en is tevens zeer vruchtbaar. 't Is niet te verwonderen, dat Europeanen zich naar zulk een rijk land voelden aangetrokken. Tegenwoordig behoort het bijna geheel aan de Engelschen. De Ganges, die door de inboorlingen, de Hindoes, als een heilige stroom wordt beschouwd, vormt met de Brahmapoetra eene reusachtige delta, die met dichte wouden, de geliefkoosde verblijfplaatsen van tijgers, zijn bedekt. De Indus stroomt langs de oostzijde van 't Plateau van Iran en vormt met eenige bijrivieren de vruchtbare Pandsjaab (= vijfstromenland). De Indusdelta is onvruchtbaar.

Door de laagvlakte loopt een belangrijke handelsweg, nu spoorweg, waaraan de grootste plaatsen liggen: Calcutta (800 000 i., hoofdstad van Engelsch Indië, groote handelsstad); Benares (heilige plaats der Hindoes,

Groote moskee in Delhi.

200 000 i.); Delhi (170 000 i., vroeger grooter en grootscher dan nu). Van hier leidt de weg door Pandsjaab naar Kaboel.

Op de steile westkust van Dekán (Malabaar) de groote handelsstad Bom-

bay (770 000 i., katoen); op de vlakke oostkust (Coromandel) de handelsstad Madrás (400 000 i.).

Tot Engelsch Indië behoort ook het rijke eiland Ceylon (~~Maleel~~). Point de Galle (aanlegplaats voor stoombooten).

§ 100. *Achter-Indië* is bijna geheel bergland, doorsneden door lengtedalen, waardoor rivieren stroomen. De dalen dezer rivieren en ook de vlakten bij hare mondingen zijn zeer vruchtbaar. 't Westelijke deel behoort aan Engeland, dat zich hierheen voelde getrokken door den overvloed aan rijst en timmerhout. Ook een goed deel van het binnenland, nl. Birma, is tegenwoordig Engelsch.

Akyab en Rangoen zijn de voornaamste rijsthavens. Het mondingsgebied van eene der grootste Achterindische rivieren, de Kambodsja, behoort, onder den naam Neder-Kambodsja, aan Frankrijk. Hoofdstad is de belangrijke handelsstad Saigoen. In het NO. ligt het gebied van Tonkin, dat ook aan Frankrijk behoort. Van de steden der onafhankelijke staten is Bangkok, met 500 000 i., de voornaamste.

Van 't schiereil. Malakka slechts door eene smalle straat gescheiden, ligt het eiland Singapoer met de belangrijke handelsstad van dien naam (100 000 i.); zeer gunstige ligging ten opzichte van Voor- en Achter-Indië, de eilanden van den Indischen Archipel, Australië, China en Japan. Er hebben zich vele Chineezzen gevestigd.

OOST-INDIË.

§ 101. *Ligging, Bestanddeelen.* Oost-Indië, het eilandenrijk van den Indischen Archipel, tusschen het vastland van Azië en dat van Australië gelegen, verdient wel eene eenigszins uitvoerige beschouwing, omdat het grootste gedeelte er van aan Nederland behoort. Gelegen in de heete zone, ondervinden de Indische Eilanden de nadeelen van de hooge temperatuur slechts in geringe mate, daar winden van den zeekant verkoeling aanbrengen en een groot deel van de oppervlakte hoogland is.

De Indische eilandenwereld bestaat uit de volgende groepen: de Philipijnen, de vier Groote Soenda-Eilanden (Sumátra, Java, Borneo en Celébes), de Kleine Soenda-Eilanden en de Molukken.

§ 102. *Klimaat.* O.-I. heeft maar twee jaargetijden: den drogen en den natten moeson. Gedurende den eersten waaien in het grootste deel van den Archipel oosten-, gedurende den laatsten westenwinden; de eerste duurt over 't algemeen van April tot October, de tweede van November tot Maart. Zoo althans is 't in het zuidelijke deel; in 't N. is het andersom. De tijd, waarin de wind van richting verandert, heet kentering. Dan is het weer ongestadig: stormen en windstilten. Over 't geheel heeft de westelijke helft van O.-I. een vochtiger klimaat dan de oostelijke.

§ 103. *Voortbrengselen.* In een nauw verband met het genoemde verschil in klimaat staat het verschil in planten. Westelijk O.-I. heeft meer bladrijke planten en schaduwrijke wouden dan de oostelijke helft. Ook in de dierenwereld is verschil merkbaar: die van de oostelijke helft komt veel overeen met die van Australië en Nieuw-Guinea, die van de westelijke helft is meer Aziatisch. De scheiding tusschen Aziatisch en Australisch Oost-Indië vinden we ongeveer in eene lijn, die tusschen Bali en Lombok en verder tusschen Borneo en Celébes, de Philippijnen en de Molukken wordt getrokken.

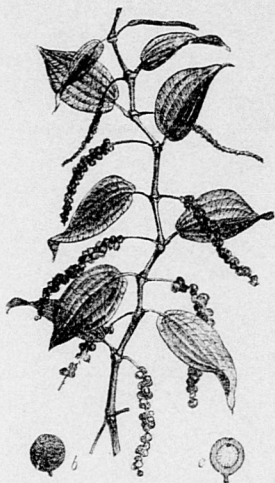
Eene rijstaar.

Een tak van den Koffieboom.
a Bloem; b vrucht; c vrucht in doorsnede, d koffieboon.

Onder de rijke voortbrengselen van het plantenrijk dienen vooral te worden genoemd de rijst, die bij voorkeur en in groote hoeveelheid wordt gekweekt in de westelijke helft der Soenda-Eil. De

sawahs (natte rijstvelden) worden kunstmatig onder water gezet. Rijst is op de westelijke Soenda-Eil. het hoofdvoedsel der bevolking. De koffie wordt in groote hoeveelheid aangekweekt, vooral op Java, Sumátra en Celébes. In één jaar levert onze Oost soms wel $1\frac{1}{4}$ mill. pikol koffie (1 pikol = $61\frac{3}{4}$ KG.) Suikerriet wordt

ook zeer veel gekweekt.

De Peperplant.
b Peperkorrel; c peperkorrel in doorsnede.

Tak van den Kruidnagelboom. a knop (kruidnagel); b. bloem; c vrucht.

De thee, uit China, de kina, uit Zuid-Amerika, de tabak, uit Amerika overgebracht, worden met goed gevolg verbouwd. Peper wordt op de Groote Soenda-Eil. en in den Archipel van Riouw in groote hoeveelheid aangekweekt. Kruidnagels en muskaatnoten behoren op de Molukken te huis. Gember leveren Java, Sumátra en de Molukken. Van de palmsoorten zijn de voornaamste de sago-palm, die in de oostelijke helft van O.-I. in zijn merg den inboorlingen hun' hoofdschotel verschaft, en de nuttige kokospalm.

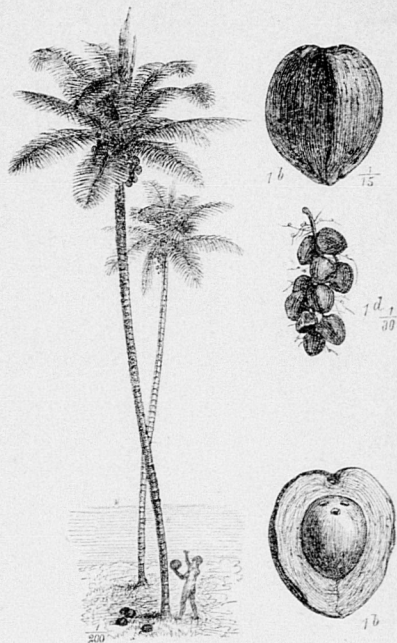
Het delfstoffenrijk levert tin op Banka

en Billiton; ijzer op alle eilanden, maar 't best op Borneo, goud op Borneo

Tak van den Muskaatnoot.
b Bloem; c Muskaatnoot; d Muskaatnoot met foelie.

en Sumátra, diamanten op Borneo, steenkolen op het Engelsche eiland Laboëan (bij de Noordkust van Borneo), op Sumátra en Borneo. Zout wordt door uitdamping van het zeewater verkregen.

De Kokospalm met vruchten.

§ 104. *Bevolking.* Deze bestaat in de westelijke helft uit Maleiers, in de kleinere oostelijke uit Papoea's. De Maleier is licht roodachtig bruin met eene oljffkleurige tint; hij heeft zwart en sluik haar, weinig baardgroei, een eenigszins breed en plat gelaat en zwarte oogen. Hij is in zich zelven gekeerd, bedachtzaam en schroomvallig; daarbij is hij zeer beleefd en zal hij niet licht iemand plagen of voor den gek houden. Wordt hij evenwel opgewonden, dan kan hij woest, meedoogenloos wreed zijn. De Papoea heeft zwart kroes haar en is bijzonder levendig. Verbergt de Maleier zijne gemoedsaandoeningen, de Papoea loopt er mede te koop.

De Mohammedaansche godsdienst wordt in Oost-Indië vrij algemeen beleden.

Een Maleier.

Behalve Maleiers en Papoea's treft men er aan de werkzame Chineezers, die overal zijn, waar iets valt te verdienen, Arabieren en Europeanen. Van de ²⁹~~23~~ miljoen menschen, die Nederlandsch O.-I. bewonen ('t leger buiten rekening gelaten) zijn slechts ruim ⁵⁰⁰⁰⁰~~30000~~ Europeanen.

§ 105. *Staatkundige toestand.*

Slechts een klein gedeelte van Oost-Indië is onafhankelijk van Europeesche mogendheden. Noordelijk Borneo stond onder den onafhankelijken Sultan van Broenei, die voor enkele jaren het noordoostelijke deel van zijn gebied aan eene Engelsche maatschappij heeft verkocht. De Sultan van Soeloe voegde daarbij zijne bezittingen op de noordoostkust van Borneo. Al het overige be-

hoort aan Europeesche staten. Aan ^{de west}~~Spain~~ behooren de Philippijnen, Palawan en de Soeloe-Eilanden; Engeland heeft het vroeger zoo kolonrijke eiland Laboean in bezit genomen; Portugal gebiedt over 't noordel. gedeelte van Timor. Serawak op den NW. kust van Borneo, staat onder Brooke, een' Radjah (= vorst) van Engelsche afkomst. 't Overige behoort, met de kuststreken van westelijk Nieuw-Guinea, meer of minder rechtstreeks aan Nederland.

De Koning van Nederland heeft het opperbestuur der koloniën en bezittingen van het ^{rijk}~~land~~ in andere werelddeelen. In Nederl. Indië wordt de regeering in naam des ^{Konings}~~Konings~~ uitgeoefend door een' Gouverneur-Generaal, die alleen aan den ^{Koning}~~Koning~~ verantwoordelijk is.

In geheel Nederl. Indië rust het burgerlijk bestuur op het beginsel, de

inlandsche bevolking zooveel mogelijk te laten onder de onmiddellijke leiding harer eigen hoofden, die van regeeringswege worden aangesteld of erkend. 't Hoofdbestuur is aan Europeesche beambten opgedragen, doch alle overheids-personen van minderen rang worden gekozen uit de aanzienlijke inboorlingen.

Een Papoea.

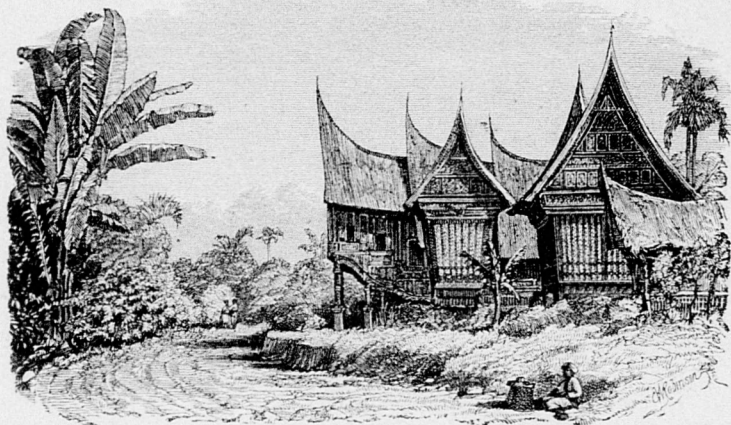
De afzonderlijke landschappen of gewesten, waarin Nederl. Indië verdeeld is, worden beheerd door Europeesche ambtenaren, den titel voerende van Gouverneur, Resident of Adsisistent-Resident. Elke Residentie (Batavia, Madoera en de Vorstenlanden uitgezonderd) bestaat uit één of meer Regentschappen, wier hoofden, Regenten genaamd, inlanders zijn en meestal van hoog adelijke, soms van vorstelijke afkomst. De Regenten zijn de schakel, die het Europeesch bestuur met het Indische verbindt, en oefenen het onmiddellijke bestuur uit over de Inlandsche bevolking in hun gewest. Onder den Regent staat

het Districtshoofd en daaronder weer het Dessa- of Dorpschoofd.

§ 106. *Sumátra* is 13maal zoo groot als Nederland. Langs de westkust loopt een gebergte, Boekit Barisan, dat naar het W. het steilst afhelt. De oostkust is grootendeels laag en vlak. Naar't O. loopen dan ook de grootste rivieren, als de Indragiri, de Djambi en de Rivier van Palèmbang. De oorlog met het noordel. deel Atjeh, heet geëindigd, en het rijk is als een gouvernement bij de Nederl. bezittingen ingelijfd. In 't westen vinden we 't Gouvernement van Sumátra's Westkust en de Residentie Benkoelen; in 't oosten de Residentie Sumátra's Oostkust en de Residentie Palèmbang; in 't zuiden de Residentie

Lampung. Onder de voortbrengselen van het rijke eiland verdienen vooral vermelding peper, koffie (op de hooglanden van Pádang), kamfer, getah pertsja, katoen, kaneel, ivoor, goud en steenkool. Het laatste wordt gevonden in de nog onontgonnen Ombilien-kolenvelden (op de hooglanden van Pádang).

De voornaamste havens op de westkust zijn Pádang (hoofdmarkt van het goud op S.; koffieveilingen) en Benkoelen. In 't binnenland Fort-de-Kock. Langs de ondiepe oostkust liggen geen havens van belang. Deli

Woning en rijstschuur van een dorpshoofd op Sumatra.

(tabaksbouw); Palèmbang (handelsstad, die uit eene aaneenschakeling van kampongs bestaat: de huizen staan meest op palen, de bevolking woont gedeeltelijk op vloten in de rivier van Palèmbang).

§ 107. *Banka en Billiton* zijn de tineilanden. De mijnen op het eerste eiland (200 a 250 in getal) worden van regeeringswege door Chineesche maatschappijen bewerkt, terwijl op Billiton of Blitong (ruim 100 mijnen) de ontginning in handen der Billiton-maatschappij is.

§ 108. *Java* is ongeveer 4maal zoo groot als Nederland. 't Is het best bekende en tot dusverre rijkste deel onzer bezittingen. De noordkust van het eiland is rijk aan havens, die echter, daar de kuststreken meestal laag en vlak zijn, last hebben van verzanding. De zuidkust is grootendeels steil.

Ten opzichte van de hoogte valt er ook verschil tusschen West- en Oost-Java op te merken. De westelijke helft bestaat uit een samenhangend bergland: Blauwe Bergen, Goenong Kendeng, Goenong Brengbreng — „Goenong” = berg of gebergte —, dat wel hier en daar grootere of kleinere plateau's vormt (nl. die van Bandung en van Garoet) en door diepe dalen is doorgroeid, maar dat nergens door breedere lagere deelen wordt afgewisseld. Aan den noordvoet van het bergland strekt zich in het breede westelijkste deel eene vrij breede lage vlakke strook uit, die in 't midden des eilands smaller wordt. Door dat smallere midden loopt tot aan de vulkanen Merápi en Merbáboe het Diëng-Gebergte, ten Z. waarvan ook eene smalle strook laagland. Verder naar 't O. begint de eigenaardige bodemvorm van Oost-Java, nl. afzonderlijk staande vulkanen, die door breede vlakten gescheiden zijn, waardoor de grootere rivieren (de Solo en de Brantas) des eilands loopen. Langs de N.- en de Z.-kust loopen lagere ketenen.

Java bezit vele vulkanen, die meest alle liggen in de lengteas des eilands, o. a. de Salak, de Gedeh, de Slamát, de Soembing, de Merbáboe, de Merápi, de Lawoe, de Keloet, de Smeroe en de Rawoen.

West-Java is vochtiger dan Oost-Java, en dientengevolge heeft het eerste ook weelderiger plantengroei dan het tweede. In 't westen groeien meer loof-boomen, in 't oosten is meer naaldhout; in 't W. meer koffie (Preànger Regentschappen), in 't O. meer suikerriet, indigo en tabak.

Ook ten opzichte van de bevolking bestaat er verschil. West-Java ten W. van de Tji Losari en de Tji Tandoewi („Tji” is in het Soendaneesch „rivier”; in het Javaansch is „rivier” = „Kali”) wordt bewoond door de Soendanezen, die meer boersch en eenvoudig zijn, terwijl de groote oostelijke helft van Java wordt bewoond door Javanen, die meer onder den invloed der uit Voor-Indië overgekomen Hindóes hebben gestaan, en door een kleiner getal Madoerezen, die om hunne krijgshaftigheid bekend zijn.

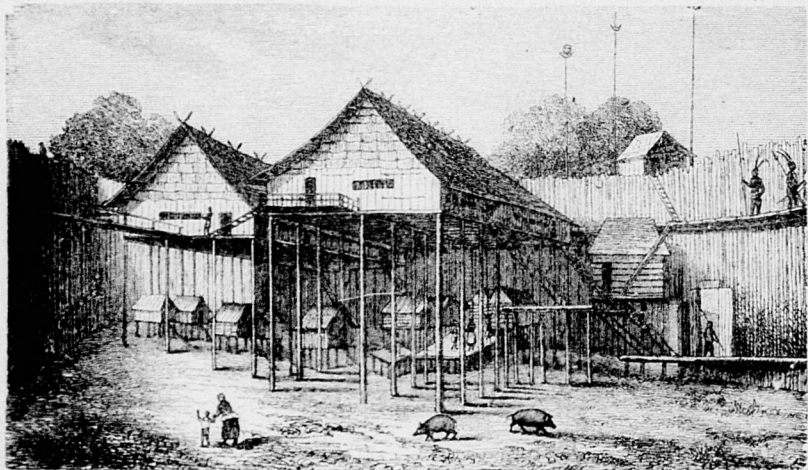
§ 109. De voornaamste plaatsen op Java zijn: Anjer (ververschingsplaats voor aankomende schepen, bij gelegenheid van de laatste vreeselijke uitbarsting van Krakatau geheel verwoest); Bantam; Batavia (90 000 i., de handeldrijvende hoofdstad in de lage, ongezonde kuststrook; nieuwe havenwerken bij Tandjong (= kaap) Priok; naar 't Z. liggen hooger en gezonder voorsteden); Buitenzorg (prachtige ligging aan den voet der Blauwe

Bergen, buitenverblijf van den Gouverneur-Generaal; de stad is door een' spoorweg verbonden met Batavia); Tjeribon met eene goede reede; Samárang (de stapelplaats voor de voortbrengselen der zuidwaarts gelegen landen; 70 000 i.); spoorweg naar Ambaráwa en langs Soerakárta naar Djokjokárta (de beide laatste zijn de hoofdsteden der gelijknamige vorstenlanden, die nog hunne eigene sultans hebben, welke echter onder Nederlandschen invloed staan). Rembang heeft scheepsbouw. Tegenover het eiland Madoera Grisse (handel en scheepsbouw); Soerabája (120 000 i, levendige handel, fabrieken en scheepstimmerwerven, spoorwegverbindingen).

Behalve de enkele reeds genoemde liggen nog in het binnenland: Malang in eene mooie streek, met koffie en tabaksbouw; Magelang in eene prachtige omgeving; Bandong in de heerlijke Preanger-Regentschappen.

Aan de zuidkust de handelssteden Patjitan en Tjilatjap.

Op de rotsen van Noesa Kembangan worden eetbare vogelnestjes met levensgevaar door de inboorlingen voor het Gouvernement verzameld. Deze nestjes worden meest naar China uitgevoerd.

Woningen der Dajaks.

§ 110. Borneo, het grootste der Indische eilanden, is 22maal zoo groot als Nederland. De kusten zijn aan de west- en de zuidzijde laag en moeras-

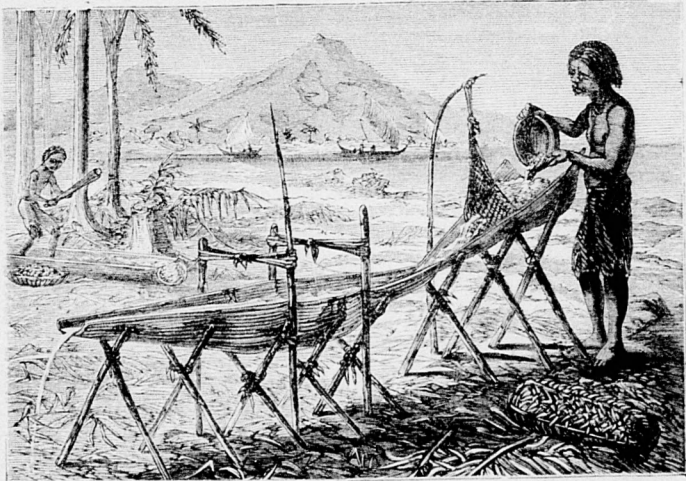
sig, en de kronkelende rivieren hebben vaak zandbanken voor hare mondingen. Het weinig bekende binnenland is bergachtig.

Ongeveer $\frac{3}{4}$ van B. behoort aan Nederland. 't Eiland is rijk aan voortbrengselen: sago, kamfer, getah-pertja, steenkolen, goud en diamanten.

De bevolking der binnenlanden, de Dajaks, vindt haar bestaan in landbouw, visscherij, jacht, het bewerken van ijzer en ruilhandel met de kustbewoners. Hunne woningen staan op palen en zijn voor vele familiën ingericht, zoodat een dorp soms bestaat uit één of twee huizen, die door eene hooge heining van palisaden zijn omgeven.

Pontiának ligt juist onder den aequátor; in 't Z. Banjarmásin; in 't ZÓ. de Oranje-Nassau-steenkolenmijnen, die nu echter gesloten zijn.

§ 111. *Celèbes*, een eiland, dat bijna geheel uit vier schiereilanden bestaat, is $5\frac{1}{2}$ maal zoo groot als Nederland. 't Welvarendst is het noordelijke gedeelte, de Minahássa, waar de grootendeels Christenbevolking (Alfoeren)

Het wasschen der sago.

zich met koffieteeft bezig houdt. Hier is Menádo de belangrijkste handelsplaats. In 't Z. ligt Makassar met aanzienlijken handel.

§ 112. De vulkanische *Kleine Soenda-Eilanden* liggen meest alle in ééne

rij ten O. van Java. Timor, het grootste, behoort alleen voor het zuidelijke deel aan Nederland: hoofdstad is Koepang.

§ 113. De *Molukken* hebben, evenals Timor, een droog klimaat. Hoofdvoedsel der inboorlingen is sago; de voornaamste handelsproducten zijn specerijen, en wel kruidnagels, muskaatnoten en foelie. Het eiland Halmaheira of Djilólo vertoont in zijn' vorm overeenkomst met Celébes. Ternate en Tidóre zijn weinig meer dan twee vulkanen. Ceram is zeer rijk aan sago, Ambon aan kruidnagelen, de Banda-Eilanden aan muskaatnoten en foelie.

§ 114. De *Philippijnen*, eene ^{Amerikaansche} ~~Spaansche~~ bezitting, leveren veel tabak, rijst, suikerriet en indigo. De hoofdstad is Manila met 150 000 i. (sigaren!)

V. A F R I K A.

§ 115. *Ligging*. A. ligt voor $\frac{4}{5}$ deel in de heete luchtstreek, voor 't overige in de noordelijke en de zuidelijke gematigde zone. Zijne noordkust keert het naar Zuid-Europa; naar 't Z. loopt het in eene spits uit, die ver in den eenzamen oceaen vooruitssteekt. De ligging is voor een groot deel van A. niet gunstig. — Grenzen?

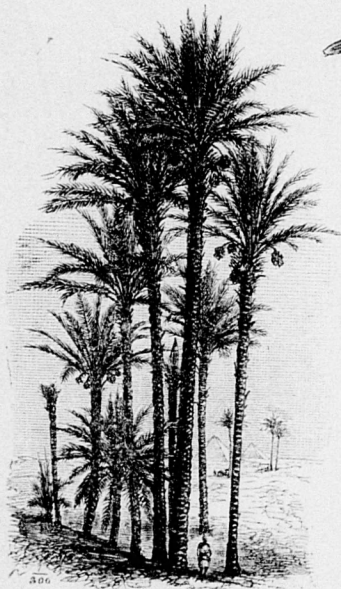
§ 116. *Natuurlijke gesteldheid*. De omtrek van A. is zeer weinig ingesneden, waarvan een gevolg is, dat de binnenlanden van het werelddeel niet gemakkelijk te genaken zijn en lang buiten aanraking met de buitenwereld zijn gebleven. Op de noordkust dringen de Golf van Gabes en de Golf van Sydra binnen; op de westkust maakt de Golf van Guinea eene groote bocht. Eilanden heeft A. ook niet veel. Welke? — Madagaskar, het grootste, is door de Str. van Mozambique, waardoor eene snelle strooming gaat, van 't vastland gescheiden.

Is de omtrek niet veel geleed, ook de bodem vertoont niet zooveel afwisseling in hoogte als Europa of Azië.

Afrika bestaat bijna geheel uit hoogland, dat in terrassen naar de kusten afdaalt. Een gevolg daarvan is, dat de meeste Afrikaansche rivieren (Nijl, Niger, Kongo, Oranje Rivier en Zambezi zijn de grootste) slechts een korten loop door het laagland bezitten, en dat ze, vóór ze dit bereiken, water-

vallen vormen. Dat deze watervallen de waarde van de Afrikaansche rivieren als gemeenschapswegen met het binnenland sterk verminderen, spreekt vanzelf. Eene uitzondering maken de veel kleinere Senegal en de Gambia, die voor een grooter deel door laagland stroomen. Daar bovendien Senegambië (dit is de naam van hun stroomgebied) een rijk land is, behoeft het ons niet te verwonderen, dat Portugeezen, Engelschen en Franschen er koloniën hebben. — In de laatste jaren heeft Afrika, dat rijk is in allerlei voortbrengselen, maar nog goede verkeerswegen naar de kusten mist, de aandacht getrokken van meer dan ééne Europeesche mogendheid, vooral van Duitschers, die reeds eenige nog niet bezette kuststreken, vooral in Zuid-Afrika, in bezit hebben genomen.

't NW. van Afrika is een hoog bergland, de Atlas, ten Z. waarvan in Tunis eenige meren zijn in een gebied, dat beneden den zeespiegel ligt. In

De dadelpalm met vruchten.

De dadelpalm met vruchten. Gelukkig, dat de woestijn bij haren onvruchtbaren bodem, haar heet klimaat, hare heete winden en hare zandstormen, ook hare oasen heeft, waar het uit den

Tripolis komt de woestijn bijna tot aan zee. Ten O. van de Golf van Sydra verheft de kust zich steil; verder oostwaarts vinden we de lage Nijldelta, die, zooals de kaart ons leert, als 't ware in zee vooruit-

is gegroeid. Ten Z. van het nu beschouwde gebied strekt zich de Sáhara uit, de groote woestijn, die echter niet zoo eentonig vlak en laag is, als men vroeger meende. Ze is grootendeels hoogland; alleen in 't westen is laagland. Op vele plaatsen, vooral in 't midden, verheffen zich boomlooze gebergten ter hoogte van de Europeesche Middelgebergten. Een gedeelte der Sáhara schijnt vroeger een zeebodembodem te zijn geweest; men vindt er althans zout, dat daar een gewichtig handelsartikel is.

Gelukkig, dat de woestijn bij haren onvruchtbaren bodem, haar heet klimaat, hare heete winden en hare zandstormen, ook hare oasen heeft, waar het uit den

grond opborrelend water vruchtbaarheid schenkt, en planten, vooral dadelpalmen, ontkiemen, die het mogelijk maken voor mensch en dier, daar te leven. De oase-bewoners bouwen hunne steden op den rand der woestijn, om van den vruchtbaren bodem zooveel voordeel te trekken als slechts mogelijk is. Om tegen het stuifzand beveiligd te zijn, bedekt men de straten, zoodat zulke steden er somber uitzien. De oasen zijn de stations voor de karavanen.

Door het oostelijke gedeelte slingert zich de reusachtige Nijl, die als Witte Nijl zijn water ontvangt van het Victoria- en het Albert-Nianza, bij Khartóem toevoer krijgt van den Blauwen Nijl, die op het hooge

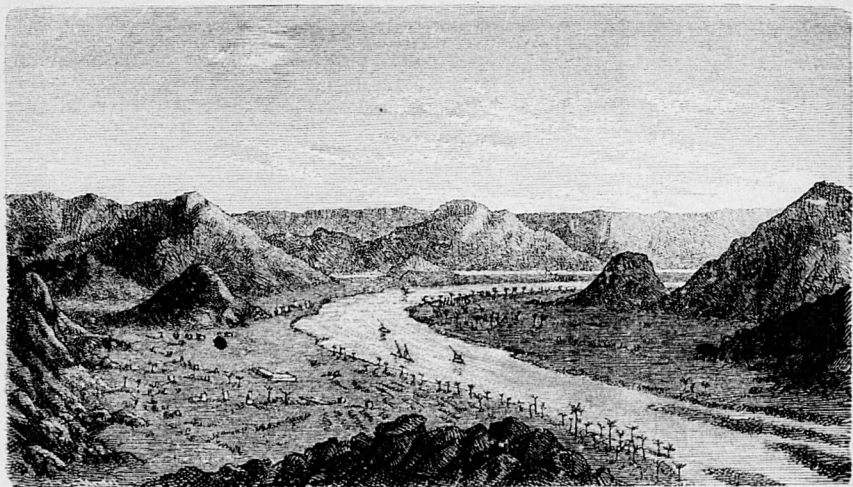

Bovenloop van den Nijl.

Abessynische Alpenland ontspringt, later nog van den Atbara, die dicht bij den Blauwen Nijl zijn' oorsprong neemt. Verder zet de Nijl zonder eenigen toevoer zijn' weg voort. In zijn' benedenloop schenkt hij, door zijne geregeld terugkeerende overstroomingen, vruchtbaarheid aan het Nijldal, dat als 't ware ééne groote oase is. Ten O. van deze merkwaardige rivier verheft zich een bergland tot aan de Roode Zee, dat den ouden Epyptenaren steen leverde voor hunne obelisksen. De piramiden bouwden zij van steenen, die gebakken werden van de Nijlslib.

Ten Z. van de Sáhara strekt zich Belad es Soedán (= het land der Zwarten) uit, gewoonlijk Soedán genoemd.

Het westelijke deel, Hoog-Soedán, waarin zich het Kong (= gebergte

Middelloop van den Nijl.

Een der kleinere Nijlarmen bij de monding.

verheft, is het gebied van den Niger. In de andere helft, Laag-Soedán geheeten, vinden we het Tsaad Meer, in welks omgeving verscheiden dicht-bevolkte negerstaten liggen.

Geheel Zuid-Afrika is hoogland, met uitzondering van smalle kuststrooken. In de oostelijke helft van het midden zijn vele groote meren, waarvan we het Victoria-en het Albert Nianza, die water aan den Nijl verschaffen, reeds noemden. Het zuidelijker gelegen Tanganjika-Meer levert water aan den Kongo, het Niassa-Meer aan de Zambezi. Ten N. van de Oranje-Rivier treffen we de woestijn Kalahari aan. In het oosten, een weinig ten Z. van den aequator, verheffen zich de hoogste bergen van Afrika, nl. de Kilimandsjaro en de Kenia (beide 5 a 6000 M.)

§ 117. *Marokko, Algiers, Tunis, Tripolis, Egypte en Abessynië* vormen met elkander N.- en NO.-Afrika.

Marokko is gunstig gelegen aan Middell. Zee en Atlant. Oceaan en de grond is in het noordelijke en het westelijke gedeelte vruchtbaar. Toch bloeit de staat niet, waarvan luiheid en trotschheid der Mohammedaansche inwoners naast een slecht bestuur de hoofdoorzaken zijn. De handel is meest in handen van Engelschen en Israëlieten. Fes (100 000 i., nijverheid) en Marokko zijn de voornaamste plaatsen.

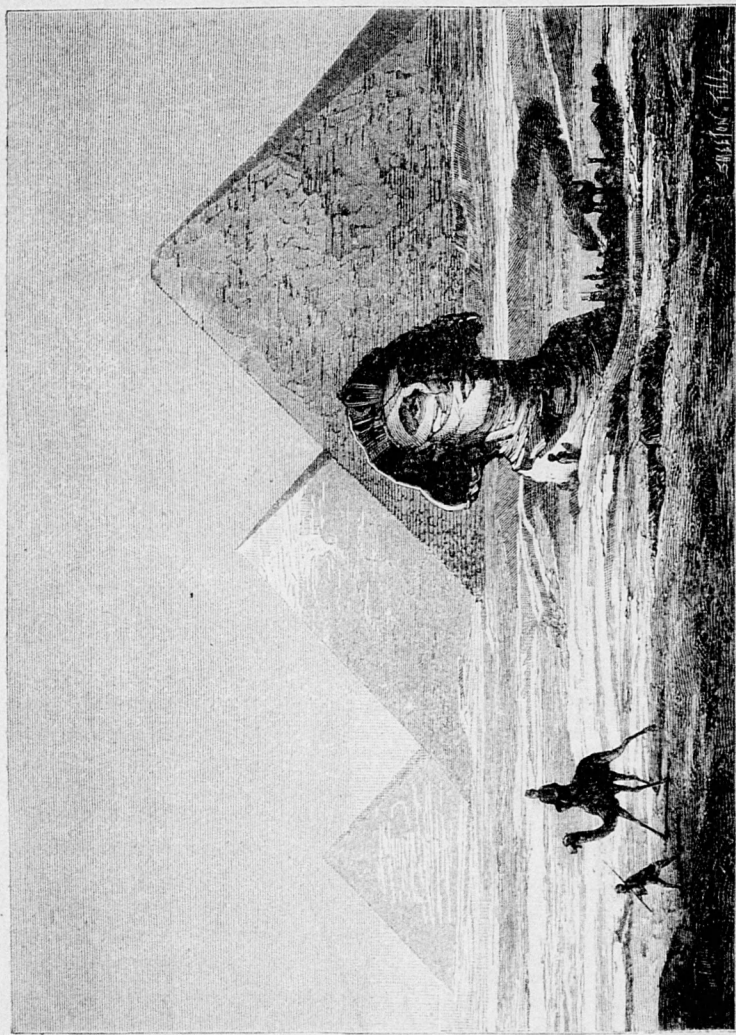
Algiers is eene Fransche bezetting. In het zuiden, de Algerijnsche Sáhara, hebben de Franschen, door het boren van putten, gedeelten der woestijn ontgonnen. Algiers, de hoofdstad, drijft meest handel met Frankrijk.

Tunis staat onder Fransch beschermheerschap. Het is gunstig gelegen tegenover Sicilië, aan het middelste gedeelte der Middell. Zee. De hoofdstad Tunis (150 000 i.) drijft aanzienlijken handel.

Tripolis en Fezzán en verder Egypte zijn Turksch gebied, maar beschouwen zich al zeer weinig afhankelijk van Turkije.

De stad Tripolis is nogal van beteekenis als eindstation voor den karavaanweg naar het Tsaad-Meer. In Moerzoek, de hoofdstad van Fezzán, wordt slavenhandel gedreven.

Het Egyptische Gebied strekte zich voor kort tot aan de groote meren uit. De jongste gebeurtenissen doen vermoeden, dat in dit rijk nog gewichtige veranderingen voor de deur staan. In het vruchtbare Nijldal en de Nijldelta is landbouw de hoofdbezigheid. Egypte heeft sedert de opening van het Sues-

Piramiden en Sfinx.

Kanaal zeer aan belangrijkheid voor den handel gewonnen, daar de meeste stoombooten den veel korteren weg naar Indië verkiezen. Naar het zuiden heeft Egypte het zijne gedaan om den slavenhandel in het gebied van den Witen Nijl en in Darfoer tegen te gaan.

Waar de Nijldelta begint, ligt Kaïro (370 000 i.), de hoofdstad des lands, een zetel voor handel zoowel als voor wetenschap, door een' spoorweg verbonden met de handelsstad Alexandrië (227 000 i.), zoowel als met Sues aan de Roode Zee. Aan den noordelijken mond van het Sueskanaal ligt Port Said, waar door wijlen Prins Hendrik een handels-etablisement is opgericht met het doel de handelsbetrekkingen tusschen Egypte en Nederland en zijne koloniën te bevorderen; dit etablissement is later door Engeland gekocht. Aan den Nijl ligt Kartóem (handel en ivoor).

Abessynië, het Afrikaansche Zwitserland, is een bergland met schilderachtige dalen, hooge toppen, dichte bosschen, lieflijke meren en schuimende woudebeken. Op de bergen en de hoogvlakten wordt veel aan veeteelt gedaan. Het land lijdt onder voortdurende woelingen en oorlogen.

§ 118. In de *Sáhara* wonen meestal zwervende stammen, in 't W. de Mooren, in 't midden de Toearegs, in 't O. de Tibboes. De laatsten zijn weinig ontwikkeld en weinig krijgshaftig, zoodat het hunnen westelijken bureu gemakkelijk valt, hun zout en vee te ontroofen. Nu eens bieden de woestijnbewoners den karavanen hun geleide aan, dan weer zoeken ze hun bestaan in het berooven van reizigers en kooplieden. — In de woestijnen

Neger.

treffen we vaak roovers aan: in de *Sáhara* de Toearegs, in Arabië de Bedoeïnen, in de Gobi de Khalka-Mongolen. — De *Sáhara* vormt zoowel voor planten en dieren als voor den mensch eene natuurlijke grens, die, hoewel ze scherper scheidt dan de zee, toch niet meer onoverkomelijk is, sedert de kameel in Afrika is ingevoerd, en dat is hij al eeuwen.

§ 119. *Senegambië* wordt door Negers bewoond. De Fransche en de Engelsche bezittingen bloeien hier, de Portugeesche zijn vervallen. Karavanen van het Nigergebied bereiken hier de kust en verruilen ivoor en goud tegen Europeesche waren.

§ 120. *Soedán* strekt zich uit ten Z. van Abessynië tot Senegambië. Hoog-Soedán, het westen, heeft eene dichte bevolking. Waar de Niger het meest de woestijn nadert, ligt de stad Timboektoe, met karavaanhandel. Sókoto (handel en nijverheid) en Kano zijn verder de voornaamste plaatsen.

In Laag-Soedán liggen rondom het Tsaad-Meer verscheiden negerstaten, o. a. Bornoe, een vruchtbaar land met dichte bevolking. Hoofdstad is het handeldrijvende Koeka.

§ 121. Onder *Oppeer-Guinea* verstaat men 't land ten Z. van het Kong. Men onderscheidt hier de Peperkust (zoo geheeten naar de vruchten van het Paradijszaad, dat eene naar peper smakende specerij levert), de Ivoor-, de Goud- en de Slavenkust.

Op de Peperkust ligt de Negerrepubliek Liberia, een toevluchtsoord voor vrijgeworden Negers. Op de Goudkust hebben de Engelschen vele bezittingen. Daar van de Slavenkust geene slaven meer worden uitgevoerd, maar de handel in palmolie steeds toeneemt, zou de naam van Oliekust tegenwoordig gepaster zijn dan die van Slavenkust. Waar de Golf van Guinea het diepst in het land opdringt, ligt Kameroen, dat aan Duitschland behoort.

§ 122. Op de kust van *Neder-Guinea*, waar de Portugeezen bezittingen hebben, heeft de Rotterdamsche Afrikaansche Handelsvereniging factorijen, waarvan de voornaamste te Banana aan de Kongo-monding.

§ 123. *Zuid-Afrika*. Uit het *Kaapland*, oorspronkelijk eene Nederlandsche bezitting, nu aan Engeland behorende, worden hoofdzakelijk wol, wijn en diamanten uitgevoerd. 't Is een station op weg naar Indië en door zijn gezond klimaat tevens een herstellingsoord voor Engelschen, die in Indië ziek zijn geworden. De voornaamste plaats is Kaapstad.

In *Transvaal*, tegenwoordig Zuidafrikaansche Republiek geheeten, dat zijne vrijheid in een moeilijken strijd met glans heeft bevochten, de steden Potchefstroom en Pretoria.

De *Oranje Vrijstaat* werd gesticht door Hollandsche boeren, die, ontevreden met het Engelsch bestuur, de Oranje Rivier overtrokken en ten N. daar van eene republiek stichtten met de hoofdstad Bloemfontein.

§ 124. Afrik's oostkust behoort voor een deel (Sofala en Mozambique) aan Portugal. Verder noordelijk ligt Zanzibar, de voornaamste handelsplaats op de oostkust.

Aan weerszijden van den evenaar wijst nog altijd eene steeds kleiner wordende opene plek op onze kaarten de onbekende binnenlanden aan. Ten Z. daarvan, in 't gebied van Kongo en Zambezi, vinden we eene menigte rijken, waar de regen minder regelmatig over 't jaar is verdeeld dan in Soedán. Terwijl dáár landbouw de hoofdbezigheid is, treedt in de Zuidafrikaansche binnenlanden veeteelt meer op den voorgrond. Voorkort is hier, vooral door de bemoeiingen van den Belgischen koning, de nieuwe *Kongo-Staat* geschapen, die ongeveer het geheele Kongo-gebied, omvat, dat in sommige deelen rijk is aan velerlei voortbrengselen, maar nog behoefte heeft aan goede verkeerswegen. Tot koning van den Kongo-Staat is gekozen Leopold II, koning van België.

In den zuidhoek wonen de vrijwel ontwikkelde, krachtige Negerstam der Kaffers en de uitstervende Hottentotten en Boschjesmannen.

§ 125. Van de Afrikaansche eilanden noemen we Madagaskar, het grootste, geheel onder Franschen invloed; Mauritius, eene Engelsche bezitting met eene zeer dichte bevolking; St. Helena (Engelsch), eene aanlegplaats op weg naar Indië; de Kanarische Eil. (Spaansch) met het eilandje Ferro; Madeira (Portugeesch) leverde vroeger veel wijn, nu meest suikerriet.

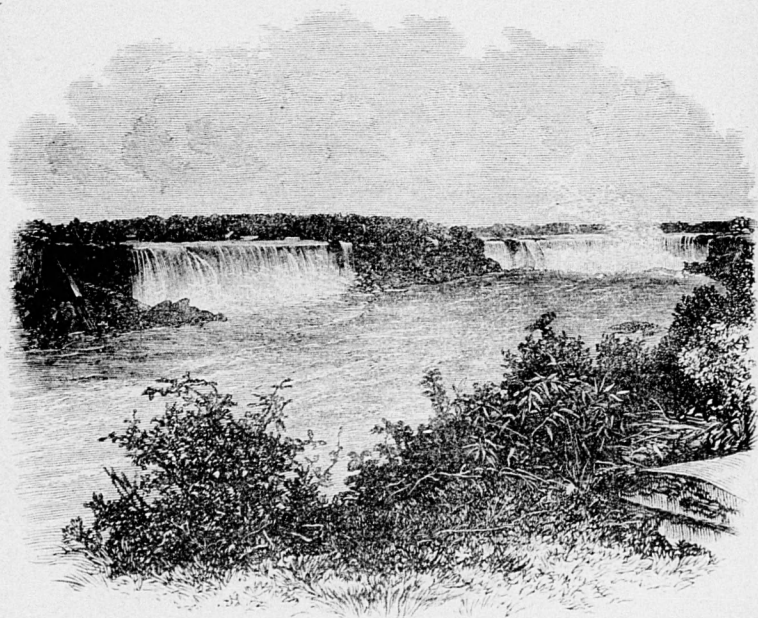
VI. A M E R I K A.

§ 126. *Ligging en Omtrek.* Amerika is het langste der werelddeelen: het strekt zich door vier zonen uit. Welke? — Grenzen? — Het bestaat uit twee driehoekige deelen, die met de spits naar 't Z. zijn gekeerd: Noord- en Zuid-Amerika, die door de landengte van Panamá zijn verbonden.

Ten N. van 't vastland liggen vele eilanden en één nog slechts ten deele bekend land, Groen'and, die door vele baaien en straten van elkaar zijn ge-

scheiden. In 't N. van N.-Am. dringt de Hudsonsbaai binnen, die, doordien ze alleen naar 't N. open is, water uit de poolgewesten en drijfs bevat. Ze beteekent dus voor 't verkeer al heel weinig. Op dezelfde breedte treffen we in Europa ook eene binnenzee aan, die van meer belang voor 't verkeer is. Welke?

't Schiereiland Labradór heeft een koud klimaat. Ten O. daarvan Newfoundland (spr. uit: „njoe-faundlend”), waarbij we de Groote Bank aantreffen. Deze bank is de geliefkoosde verblijfplaats van kabeljauwen, die de visschers, vooral Franschen en Engelschen, daarheen lokten.

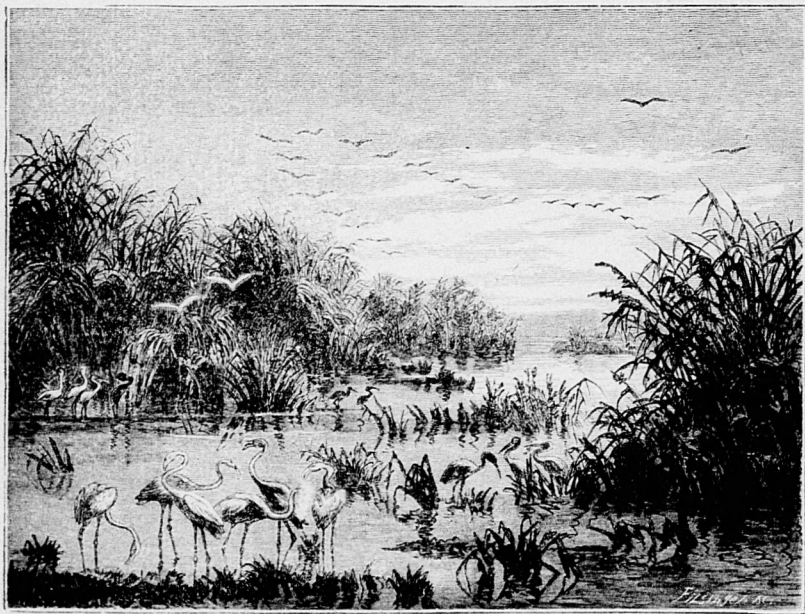

De Niágara.

De schiereilanden Florida en Yucatan sluiten ten deele de warme Golf van Mejico in, waaruit de Golfstroom te voorschijn komt. De Groote
P. R. BOS, *Aardrijksk.* 7e druk.

en de Kleine Antillen begrenzen de Caribische Zee aan de noord- en de oostzijde.

Zuid-Amerika is zeer arm aan golven en schiereilanden en vertoont in dit opzicht en ook in vorm overeenkomst met...? In 't Z. wordt Vuurland van 't vastland gescheiden door straat Magelhaens (spreek uit: „mageljèns”).

Moeras in Florida.

Op de westkust van N.-Amerika scheidt de Golf van Californië het vingervormige schiereiland Californië ten deele van 't vastland. Verder noordelijk liggen eenige bergachtige eilanden langs de kust, en eindelijk strekt zich het schiereiland Aljaska met de voortzetting daarvan, de Aleoetische Eilanden, naar 't W. uit en

begrenst de Beringszee, die door de Beringsstraat met de Noordel. IJsee in gemeenschap staat.

§ 127. *Natuurlijke gesteldheid.* N.- en Z.-Amerika vertoonen, wat de hoogte des bodems aangaat, in hoofdtrekken veel overeenkomst: in 't W. hoogland, in 't midden laagland en in 't O. weer hoogland, dat minder hoog is dan het westelijke.

't Westelijke hoogland in N.-Amerika bestaat uit eene hoogvlakte, op welker ooststrand zich het Rotsgebergte verheft. Naar de zeezijde verheft zich de Sierra Nevada met het daarvoor liggende lagere Kustgebergte. Mejico is grootendeels eene hoogvlakte met heete en moerassige, dus ongezonde kuststreken. In Mejico treffen we eene rij vulkanen aan, evenals langs de westkust van Middel-Amerika.

De noordelijke helft van de Noordamerikaansche Vlake is rijk aan meren, waarvan het water naar het N. door de Mackenzie, naar het O. door den St. Laurens wordt afgevoerd. De laatste is de afvoerbedding van de vijf Canadasche Meren, de grootste zoetwatervlakte der aarde. Tusschen de beide laagstgelegene, het Erie- en het Ontario-Meer, treffen wij de groote Niágara (= donder der wateren) aan. Naar 't Z. stroomt de Mississippi, die o. a. het water ontvangt van de Missouri en de Ohio. Ten W. van den Mississippi strekken zich de Prairiën uit, onafzienbare grasvlakten, die op sommige plaatsen reeds ontgonnen en voor landbouw geschikt gemaakt zijn.

Het oostelijke hoogland zijn de kolenrijke Alleghanies, langs welker oosthelling een kustzoom loopt, die naar 't Z. breeder en lager wordt, om in het moerassige schiereiland Florida te eindigen.

N.- en Z.-Am. worden verbonden door het vulkanische Middel-Amerika.

In Z.-Am. wordt het westelijke bergland gevormd door de Cordilléra's (spr. uit: „cordieljéra's") de los Andes. Dit uitgestrekte ertsrijke bergland telt vele hoge toppen, o. a. den Aconcagua, den Cotopaji, den Chimborazo, de Sorata en de Illimani. De twee eerstgenoemde zijn vulkanen.

Van het N. naar 't Z. strekken zich in het midden groote vlakten uit, steppen, die door groote kudden buffels en verwilderde paarden worden

bewoond en alleen langs de rivieren met dichte wouden zijn bedekt.

De vlakten bij den Orinoko dragen den naam van Llano's (spreek uit: „ljano's"); die bij den Amazonenstroom, misschien de grootste, maar zeker de waterrijkste stroom der aarde, heeten Selva's en die ten W. van de Rio de la Plata zijn Pampa's.

In het O. van Z.-Am. treffen we twee berglanden aan van zeer ongelijke grootte: dat van Guyana en het Braziliaansche Bergland.

Een Eskimo.

Am. liggen, zou de Noordwestelijke Doorvaart (Lancastersont enz.) een' weg aanbieden van Europa naar N.-Azië, als ze niet bijna altijd bevroren was. De eerste ontdekkers in deze streken waren walvischvaarders. De westkust van Groenland wordt door Eskimo's bewoond, die van visch en zeehonden leven. Het drukste leven heerscht op deze kusten, als walvischvaarders de havens binnenloopen. Groenland behoort aan de Denen, die op de westkust eenige koloniën hebben.

NOORD-AMERIKA

§ 128. *De Amerikaansche Noordpoollanden.*

Tusschen de eilanden door, die ten N. van N.-

Een Indiaansch opperhoofd.

§ 129. *Britsch Noord-Amerika* omvat het noordel. deel van N.-Amerika,

met uitzondering van het gebied Aljaska, dat tot de Vereenigde Staten behoort.

Het middelste gebied, dat der meren, wordt in 't N. door Eskimo's, verder zuidwaarts door Indianen bewoond, die de pelzen der door hen gedoodde dieren aan de Engelschen verkoopen. 't Klimaat is koud en ruw. Canada levert veel hout; Québec (spr. uit: „kwibek”) en en Montreal (180 000 i.; spr. uit: „montriël”) zijn de voornaamste plaatsen.

New-Foundland is een belangrijk station voor de walvisch- en de kabeljauwvangst.

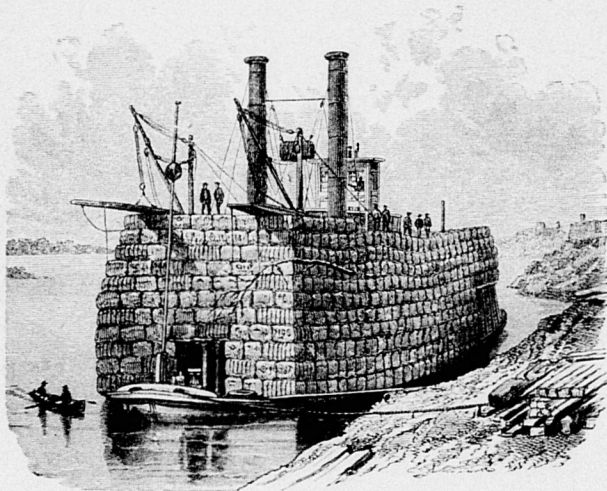
In 't verre westen, in Britsch Columbia, wordt goud gevonden.

§ 130. *De Vereenigde Staten van Amerika of de Republiek Amerika* is bijna zoo groot als geheel Europa. De oorspronkelijke bevolking, de Indianen of Roodhuiden, zijn naar het binnenland teruggedrongen; hun getal is zeer verminderd. De blanken, vooral Germanen en wel in de eerste plaats de Engelschen, vormen tegenwoordig het hoofdbestanddeel der bevolking. De slavenhandel bracht er de Negers, en het goud van Californië lokte de Chineezeezen aan. De Negers zijn sedert 1865 geen slaven meer, maar vrije menschen. Landbouw, bergbouw, nijverheid en handel zijn in de Republiek Amerika zeer spoedig tot groote ontwikkeling gekomen. In het N. zijn onze korensoorten, mais en hout de voornaamste voortbrengselen; verder naar 't Z. tabak, rijst, suikerriet en veel katoen. Runderen en varkens worden in menigte aangefokt en vooral te Cincinnati en te Chicago (spr. uit: „tsikégo”) geslacht. Het westen levert veel goud, zilver en kwikzilver; het Mississippigebied en de Alleghanies (spr. uit: „elligénies”) hebben overvloed aan steenkolen en ijzer; petroleum levert het Ohio-gebied (spr. uit: „oháio”).

Sedert een vijftigtal jaren is men begonnen zich met kracht op verschillende takken van nijverheid toe te leggen, en binnen eenige jaren streefde Amerika Engeland op zijde. Alle voorwaarden voor eene snelle en krachtige ontwikkeling zijn dan ook aanwezig: overvloed van grondstoffen en brandstof, vele spoorwegen en kanalen, groote kapitalen en een stoute ondernemingsgeest. De noordoostelijke staten, het zoogenaamde Nieuw-Engeland, zijn de hoofdzetels voor de nijverheid.

De rijkdom aan voortbrengselen en fabrikaten, de gunstige ligging en de ondernemingsgeest der Engelsche Amerikanen of Yankees (spr. uit: „jenkies”) hebben Am. na Engeland tot de eerste handelsmogendheid der aarde gemaakt. Natuurlijk is de naar Europa gekeerde zijde, de oostkust, het best van spoorwegen voorzien. Reeds brengen eenige spoorwegen de verbinding tusschen de oost- en de westkust tot stand.

Doordien het O. zich het meest heeft ontwikkeld en het W. nog slechts begonnen is tot ontwikkeling te komen, is het zeer natuurlijk, dat van het

Eene stoomboot met katoen geladen op den Mississippi.

O. naar 't W. hoofdzakelijk bewerkte stoffen worden gezonden, terwijl in omgekeerde richting ruwe of halfbewerkte producten of voedingsstoffen gaan. Hoe is het in dit opzicht in Europa?

De Vereenigde Staten zijn een bond van zelfstandige staten, die alleen de gemeenschappelijke belangen aan het Bondsbestuur overlaten. Dat bondsbestuur bestaat uit het Congres en den President.

Boston (360 000 i., grootste stad van Nieuw-Engeland, veel handel en nijverheid). New-York (spreek uit „njoe-jork”, 1.2 mill. i., na

Londen de belangrijkste handelsstad der aarde, waar de meeste land-verhuizers aankomen; vroeger als Nieuw-Amsterdam eene Nederlandsche bezitting.) Brooklyn (spreek uit „broeklien”, 570 000 i., vroeger Breukelen). Philadelphia (850 000 i., vele metaalfabrieken en handel, ook boekhandel). Pittsburg (160 000 i.; evenals de vorige stad in den staat Pennsylvanië, midden in de kolen- en ijzergewesten en bij de rijke petroleumbronnen; groote fabrieken.) Baltimore 330 000 i., drukke handel in tabak, meel en oesters). Washington (150 000 i., de bondsstad met het Kapitoel, waar het Congres vergadert, en het Wite huis, de woning van den President). Charleston (uitvoer van katoen en rijst). New-Orleans (spr. uit „njoe-orliens”, 220 000 i., bij 't begin van de Mississippidelta, de uit- en invoerhaven van 't Mississippigebied; uitvoer van katoen, suiker, meel en maïs).

In 't midden: Cincinnati (256 000., handel in meel, sterke dranken en ijzerwaren; jaarlijks worden er honderdduizend varkens geslacht). Dicht bij de vereeniging van de Missouri met den Mississippi St. Louis (350 000 i., oorspronkelijk slechts een station voor pelshandelaars, nu de voornaamste handelsstad van 't Mississippigebied, met veel nijverheid). Chicago (500 000 i.; vóór 50 jaar was er nog geene plaats aanwezig, nu is het de grootste koren- en veemarkt der aarde; groote slagerijen).

Californië is tot bloei gekomen sedert het midden dezer eeuw, toen er goud ontdekt werd. Later is de bodem er met goed gevolg bebouwd, zoodat de opbrengst aan koren en wijn reeds aanzienlijk is. De handel wordt bijna alleen over San Francisco gedreven (240 000 i.). In Californië wonen vele Chineezzen.

§ 131. *De Republiek Mejico* bestaat uit een vruchtbaar en zilverrijk hoogland, dat een gematigd klimaat heeft, en heete, moerassige en dus ongezonde kuststrooken. Cochenille, cacao, suiker, katoen, mahonie- en ebbenhout zijn naast de Europeesche korensoorten, in de koelere gedeelten, de hoofdvoortbrengelen. Voortdurende woelingen, slechte wegen, onveiligheid en geringe ontwikkeling des volks belemmeren tot dusver den bloei van landbouw, handel en nijverheid. Op de hoogvlakte de hoofdstad Mejico (300 000 i.), aan de kust de haven Vera Cruz.

Evenals Mejico stonden ook de tegenwoordige *Republieken van Middel-Amerika* vroeger onder Spaansche heerschappij. De bodem is hier even woelig (aardbevingen en uitbarstingen van vulkanen!) als de bevolking. Hoofdvoortbrengselen zijn dezelfde als in Mejico, bovendien nog campêche-hout. De voornaamste stad is Guatemala.

De Britsche bezitting Britsch Hondúras levert mahonihout en verfhout.

§ 132. *West-Indië* bestaat uit 3 groepen: de Bahama-Eilanden (Engelsch), de Groote Antillen en de Kleine Antillen. Hoofdvoortbrengselen dezer vruchtbare eilanden zijn suiker, koffie en tabak.

Cuba en Portorico zijn Spaansch. Op het eerste de hoofdstad Havana (200 000 i., sigaren).

Haïti bestaat uit twee republieken, eene van Negers en eene van kleurlingen.

Jamaica behoort aan Engeland.

De meeste Kl. Antillen behooren aan Engeland. Nederland bezit een gedeelte van St. Martin, verder Saba en St. Eustatius, daarenboven Aruba, Curaçao en Bonaire.

De Antillen worden vaak geteisterd door orkanen.

ZUID-AMERIKA.

§ 133. *Venezuela, Nieuw-Granada, Ecuador, Perú, Bolivia, Chili, Argentina, Paraguay en Uruguay* zijn alle Republieken, die door omwentelingen en opstanden veel hebben te lijden. Het rustigst en welvarendst is Chili; hoofdstad San Jago met 200 000 i.; haven Valparaiso, dat uit het dorre kustgebied Atacama, hetwelk het op Bolivia heeft veroverd, veel salpeter en koper wint. Patagonië en Vuurland, welker verspreide bevolking van jacht en veeteelt leeft, is door Chili en Argentina onderling verdeeld. Bolivia levert zilver (hoofdstad La Paz). De mijnen van Perú brachten vroeger veel meer op dan tegenwoordig. Hoofdvoortbrengsels zijn guano (vogel-

mest), schapen en lama's. Hoofdstad Lima (100 000 i.) met de haven Callao (spr. uit: Caljao). Ecuador omvat de schoonste deelen der Andes; 't land levert veel kinabast (hoofdstad Quito onder den aequator tusschen twee rijen vulkanen). Nieuw-Granada (hoofdstad Bogotá) is rijk aan edele metalen en steenkolen. Over de landengte van Panamá is een spoorweg aangelegd, die twee oceanen verbindt. Als het Panamá-Kanaal gereed is, zal de verbinding meer onmiddellijk zijn. Venezuela levert koffie, cacao en tabak (hoofdstad Carácas).

Argentina, dat tegenwoordig ook flink vooruitgaat, is een groot steppen-gebied, waar veeteelt de hoofdbezigheid is. Vleesch, vleeschextract en wol zijn de voornaamste artikelen van uitvoer. De hoofdstad Buenos-Aires (370 000 i.) heeft vele slagerijen; verkeer met Nederland. Ook in Uruguay is veeteelt de hoofdbezigheid. Montevideo 115 000 i.), de hoofdst., voert veel vleesch uit. In Paraguay wordt naast veeteelt nog land- en bergbouw uitgeoefend.

§ 134. *Guyana* is grootendeels met wouden bedekt, vooral in 't Z. Engeland bezit de westelijke helft, terwijl het overige aan Nederland en Frankrijk behoort. Langs de rivieren zijn suiker-, koffie-, katoen-, cacao- en tabaksplantages aangelegd. De kuststreken zijn moerassig en voor een groot deel met bosschen bedekt. De hoofdpl. van 't Engelsche gedeelte is Georgetown; die van *Suriname*, 't Nederl. gedeelte, is Paramaribo aan de Suriname; van 't Fransche deel is het Cayenne. Fransch Guyana is een ongezond verbanningsoord; hoofdvoortbrengsel is peper.

In de laatste jaren wordt ook uit Nederlandsch Guyana goud uitgevoerd. Het aantal cacao-plantages neemt gedurende de laatste jaren in Suriname sterk toe. De slaven zijn na de afschaffing van de slavernij door Chineesche en Indische koelies vervangen.

Suriname wordt bestuurd door een' Gouverneur, die bijgestaan wordt door een' Raad van Bestuur. Het Surinaamsche volk wordt vertegenwoordigd door de Koloniale Staten, welke gekozen worden door de schatplichtige ingezetenen, die 25 jaar oud zijn en minstens 40 gulden directe belasting betalen. Op 200 kiezers wordt één lid gekozen.

§ 135. *Het Keizerrijk Brazilië* is de eenige monarchale staat van Z.-Amer. Het bestaat uit een bergland, dat in de aan zee gelegen streken de zetel der

Europeesche bevolking en van landbouw en handel is, en eene laagvlakte, die door jagende Indianenstammen wordt bewoond.

Bijna geen land der aarde is zoo rijk aan voortbrengselen als B., maar slechts 3% der oppervlakte wordt bebouwd. Het levert tegenwoordig ruim $\frac{3}{5}$ van de koffie der aarde, verder suiker, katoen, cacao, tabak, verfhout en diamanten. De nijverheid beteekent nog weinig. De wegen in 't binnenland en de veiligheid laten veel te wenschen over, zoodat de handel zich meest tot de kusten bepaalt. In 't binnenland is het muildier bijna het eenige middel van vervoer. De Amazonenstroom wordt in den laatsten tijd door stoombooten bevaren en belooft met zijne groote bijrivieren voor Zuid-Amerika een allerbelangrijkste verkeersweg te worden.

Rio Janeiro (357 000 i.), hoofdstad met eene aan alle zijden beschutte baai, eerste handelsstad des lands; Bahia (140 000 i.), tweede en Pernambuco (130 000 i.) derde handelsstad.

VII. AUSTRALIË.

§ 136. *Ligging.* Australië ligt ten ZO. van Azië en grootendeels op het zuidelijke halfond. 't Bestaat uit een vastland, Australië, vroeger Nieuw-Holland geheeten; vier groote eilanden, nl. Nieuw-Guinea, Tasmanië en de twee eilanden, waaruit Nieuw-Zeeland bestaat, en eene groote menigte kleine eilanden, die in den Grooten Oceaan verspreid liggen en wel eens onder den naam Polynesië worden samengevat.

§ 137. *Natuurlijke gesteldheid van 't vastland Australië.* De omtrek van Australië is zeer eenvoudig; alleen in het N. en in 't Z. maakt de zee een paar belangrijke bochten in het land; de Carpentaria-Golf en de Australische Bocht. Ook de oppervlakte des lands is tamelijk eenvormig, in 't midden (voorzoover het ontdekt is) vond men meest vlakland, dat of woestijn, of met een ondoordringbaar struikgewas bedekt, of weideland is, waarop alleenstaande boomen. 't Hoogst is het bergland in 't ZO., waar dan ook de grootste rivieren ontspringen, nl. de Murray (spr. uit: „mùrree”) met hare bijrivieren. Langdurige droogte, afgewisseld met hevige stortregens,

maken echter, dat de Australische rivieren soms bijna geheel droog zijn, verdwijnen zelfs, op andere tijden in moerassen en plassen verlopen, om na geweldige regenbuiën echter aan te zwellen tot verwoestende stroomen. Voor de scheepvaart beloven ze dus al zeer weinig. Daar ten gevolge van den massieven vorm des lands de afstanden naar de kust menigmaal zeer groot zijn, zal Australië, bij meer ontwikkeling, groote behoefte aan spoorwegen krijgen.

§ 138. *Klimaat, Voortbrengselen, Bezigheden, Bevolking van 't vastland*

Australiër.

Australië. Australië heeft grootendeels een zeer ongunstig vastlandsklimaat. De oorspronkelijke voortbrengselen zijn zeer eigenaardig, maar worden door ingevoerde steeds meer verdrongen. Dieren, die men tot huisdieren zou hebben kunnen temmen, waren er niet; de springende kangaroo levert wel smakelijk vleesch en eene zeer bruikbare huid, maar kan niet als trek- of lastdier worden gebruikt. Schapen, runderen, paarden en kameelen ontbraken. Daarenboven waren er oorspronkelijk geen korensoorten aanwezig, en de wouden met hun schralen bladertooi geven weinig schaduw. 't Is dus niet te verwonderen, dat de inboorlingen te midden van eene zoo weinig hulp biedende natuur het niet ver in ontwikkeling konden brengen.

Omtrent het midden dezer eeuw werd in 't ZO. van Australië goud ontdekt, en dadelijk stroomden toen duizenden gelukzoekers naar deze streken, welke tot dien tijd door Engeland slechts als strafkolonie werden gebruikt. Uit die ordeloos samengestroomde troep ontwikkelde zich met horten en stooten eene geregelde maatschappij, die nu niet meer in de eerste plaats zich met goudzoeken bezighoudt, maar, sedert onze huisdieren daar zijn ingevoerd, landbouw en veeteelt aan bergbouw, handel en nijverheid paart. Wol in de eerste plaats en verder vleesch, wijn, goud en verschillende landbouwproducten zijn nu de hoofdvoortbrengselen van de bloeiende Engelsche koloniën Victoria, Nieuw-Zuid-Wales, Zuid-Au-

stralië en Queensland (spr. uit „kwienslend”). Ook West-Australië

begint zich goed te ontwikkelen.

Melbourne aan de ruime Port

Philip
(~~40~~ 000 i.) en
Sydney
(~~250~~ 000 i.)

zijn steden met een geheel Europeesch voorkomen.

Daarbij sluiten zich aan Adelaide, Brisbane (spreek uit: „bris-been”) en het opkomende Palmerston in 't NW. aan Port Darwin.

§ 140. *De Eilanden van Australië.* Ten Z. van 't vastland Australië, daarvan gescheiden door de Bassstraat, ligt

Koraaleiland, en de schepen van Polynesiërs.

Tasmanië, (Engelsch) zoo geheeten naar onzen beroemden ontdekkings-reiziger Abel Tasman. De oorspronkelijke bevolking is geheel uitgestorven.

De Torres-sstraat, die door koraalriffen gevaarlijk wordt gemaakt, scheidt het groote eiland Nieuw-Guinea, met zijne Papoeaansche bevolking, van Australië. De kusten zijn meestal laag en moerassig, het binnenland is bergachtig. Het westelijke deel des eilands behoort aan Nederland.

Nieuw-Zeeland (Engelsch) bestaat uit twee eilanden, door de Cook's straat gescheiden. In de nabijheid van Auckland, op het Noord-eiland, worden rijke goudvelden gevonden; ook het Zuid-eiland bezit ze. Bovendien levert het 't nuttige Nieuwzeelandsche vlas. De kleinere eilanden zijn hoog (en dan zijn ze van vulkanischen oorsprong) of laag (dan hebben ze hun ontstaan te danken aan koraaldieren). Vele van de laatste zijn, evenals de NO. kust van Australië, moeielijk te naderen door de sterke branding, die het gevolg is van de aanwezigheid van koraalbanken. Vele ook bestaan uit een' rand, waarbinnen zich eene lagune bevindt. Zie de afbeelding.

De belangrijkste van de kleinere eilanden zijn de Sandwich-Eilanden (onafhankelijk), die door hunne ligging een gewichtig handelsstation zijn geworden tusschen Amerika (San Francisco) aan de eene, Australië, China en Japan aan de andere zijde. Het grootste eiland, Hawaii, is zeer vulkanisch. De hoofdstad der eilandengroep is Honolulu.

Zonder den potvisch of cachelot, die tusschen de keerkringen in den Grootten Oceaan in menigte wordt gevonden, en die eene begeerlijke buit is voor den walvischvaarder, en zonder guano, die in vele eilandjes in groote hoeveelheid voorhanden is, zoude zeker menig eilandje in deze streken nog onbekend zijn gebleven.

N E D E R L A N D.

PROVINCIEËN.	Woeste gronden.	Bouw- land.	Wei- en hooiland.	Bevolking op 1 KM ² .	Grootte in KM ² .
Groningen	16 $\frac{0}{0}$	51 $\frac{0}{0}$	27 $\frac{0}{0}$	120	2300
Friesland	11 "	16 "	60 "	100	3320
Drente	55 "	13 "	24 "	50	2660
Overijssel	34 "	18 "	33 "	90	3350
Gelderland	24 "	25 "	28 "	100	5080
Utrecht	9 "	20 "	48 "	150	1380
N.-Holland	11 "	14 "	56 "	280	2770
Z.-Holland	4 "	23 "	54 "	300	3020
Zeeland	7 "	59 "	21 "	110	1790
N.-Brabant	28 "	28 "	23 "	100	5130
Limburg	21 "	41 "	11 "	110	2200
Nederland	21 $\frac{0}{0}$	26 $\frac{0}{0}$	34 $\frac{0}{0}$	130	33000

D E W E R E L D D E E L E N.

WERELDDEELEN.	Grootte in KM ² .	Bevolking op 1 KM ² .
Europa (zonder IJsland en Nova-Zembla) . .	9 730 000	34
Azië	44 580 000	18
Afrika	29 820 000	7
Amerika	35 470 000	2.6
Australië	8 950 000	0.5
Poolstreken	4 480 000	—
Totaal	136 000 000	10.5

E U R O P A.

L A N D E N.	Grootte in KM².	Bevolking.
Nederland	33 000	4 390 000
Duitschland	540 000	46 850 000
Zwitserland	41 000	2 846 000
Oostenrijk-Hongarije	625 000	38 000 000
Frankrijk	528 000	38 200 000
België	29 500	5 900 000
Groot-Brittannië en Ierland	315 000	37 000 000
Denemarken	38 300	1 970 000
IJsland	104 800	72 000
Noorwegen	325 000	1 913 000
Zweden	450 000	4 720 000
Rusland	5 000 000	86 000 000
Spanje	500 000	17 230 000
Portugal	89 000	4 300 000
Italië	290 000	30 000 000
Turkije	165 000	4 500 000
Roemenië	130 000	5 376 000
Servië	48 600	1 970 000
Montenegro	9 000	236 000
Boelgarije (met Oost-Roemelië)	100 000	2 980 000
Bosnië en Herzegówina	61 000	1 500 000
Griekenland	65 000	1 980 000
Europa	9 730 000	337 900 000

P. R. BOS, De landen en volken der geheele aarde, in hunne ontwikkeling en hun tegenwoordigen toestand. Handboek voor land- en volkenkunde, I, II, geb. á	f 3,75
P. R. BOS., Leerboek der Aardrijkskunde, geb.	Zesde druk - 3,75
P. R. BOS, Bekn. leerboek der Aardrijkskunde.	Zesde druk - 1,50
P. R. BOS, Schoolatlas der geheele Aarde	Achtste druk - 3,75
P. R. BOS, Atlas voor de Volksschool	Achtste druk - 1,00
P. R. BOS, Natuur- en Staatkundige Atlas	- 2,90
P. R. BOS, Kleine Atlas voor de Volksschool	Derde druk - 0,50
P. R. BOS, Eerste Atlas voor de Volksschool	Vierde druk - 0,35
P. R. BOS, Atlas der geheele Aarde, 1e afl.	- 0,60
P. R. BOS, Leiddraad bij het onderwijs in Aardrijkskunde	- 0,90
P. R. BOS, Aardrijkskunde voor de Volksschool	Zevende druk - 0,40
P. R. BOS, Nederland en zijne Overzeesche bezittingen. Kleine Aardrijkskunde voor de Volksschool	Derde druk - 0,25
P. R. BOS, De plaats der Aardrijkskunde in het systeem der wetenschappen	- 0,40
P. R. BOS, Platen voor aanschouwelijk onderwijs in Aardrijkskunde	- 0,60
P. R. BOS, Aardrijkskundige Schoolplaten voor Aanschouwelijk Onderwijs, 13 Platen (met handleiding)	- 9,75
P. R. BOS, De Globe. Aardrijksk. schetsboek	- 3,00
P. R. BOS, Schetsen en beelden uit Nederland en Nederlandsch Indië, leesboek voor de school	- 0,35
P. R. BOS, Schoolkaart van Groningen in 9 bladen	- 10,00
P. R. BOS, Wereldkaart voor schoolgebruik.	- 8,75
P. R. BOS en R. R. RIJKENS, Kaart van Nederlandsch Oost-Indië, met Java natuurkundig en Java staatkundig. In 12 bladen (met handleiding).	- 15,50
R. R. RIJKENS en P. R. BOS, Aardrijkskunde in Schetsen en Beelden	- 5,25

